

| Interrogants / Interrogantes 02 |
de la Fundació Víctor Grífols i Lucas

Afectivitat i sexualitat. Són educables?

*Afectividad y sexualidad.
¿Son educables?*

FUNDACIÓ
VÍCTOR
GRÍFOLS
i LUCAS

| Interrogants / Interrogantes 02 |
de la Fundació Víctor Grífols i Lucas

FUNDACIÓ
VÍCTOR
GRÍFOLS
i LUCAS

Afectivitat i sexualitat. Són educables?

*Afectividad
y sexualidad.
¿Son educables?*

ISBN 978-84-694-2485-8 Dipòsit Legal: 7856-2011

Edita: Fundació Víctor Grífols i Lucas. c/Jesús i Maria, 6 - 08022 Barcelona. Imprès per: Vanguard Gràfic, S.A.
fundacio.grifols@grifols.com www.fundaciogrifols.org

FUNDACIÓ
VÍCTOR
GRÍFOLS
i LUCAS

Afectivitat i sexualitat. Són educables?

Interrogants
de la Fundació 02|
Víctor Grífols i Lucas

SUMARI

Pàg.

Presentació	9
1. Introducció	11
2. La sexualitat	14
3. Establir límits	19
4. Educació i sexualitat	21
5. Comunicació i gènere	22
6. Adolescència i risc	24
7. La incidència dels canvis socials	28
8. Conclusions	31
Grup de treball	33
Títols publicats	34
Afectividad y sexualidad. ¿Son educables?	
Edició en castellà	41

PRESENTACIÓ

La nova llei que regula l'avortament, i que acaba de ser aprovada pel Parlament espanyol, porta el títol de «Ley orgánica de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo». El títol indica que cal donar prioritat a la formació per a la salut sexual i reproductiva, ja que l'ideal seria que la decisió d'avortar no es produís mai per causa d'embarassos indesitjats, que és el motiu més freqüent d'avortament. L'educació sexual al nostre país ha estat sempre una assignatura pendent. Era un tema tabú durant el franquisme i, amb la democràcia, no hi ha hagut prou voluntat d'abordar-lo i posar en pràctica un model d'educació reproductiva adequat a l'època, a les característiques i a les necessitats de la nostra societat.

Educir sexualment implica com a mínim dues coses: a) ajudar a les dones que decideixen interrompre un embaràs a prendre la decisió amb plena consciència i responsabilitat pel que fan, ja que sempre es tracta d'una opció difícil i traumàtica; b) formar a les nenes i nens per tal de que aprenguin a afrontar les relacions sexuals amb coneixement del sentit i les conseqüències que tenen, i amb capacitat per fer-se'n responsables. Una de les qüestions més debatudes per la llei ha estat la proposta que les menors poguessin interrompre l'embaràs sense informar-ne als pares. Tot i que el tràmit parlamentari de la llei va rebai-xar la proposta inicial, limitant la no informació als pares als casos realment conflictius, és un fet que cada cop estem més disposats a reconèixer als menors de divuit anys una maduresa equivalent a la que es dóna per descomptat quan una persona adquireix la majoria d'edat. Aquest punt de vista no és congruent amb l'abandó de la formació dirigida a que la iniciació en les relacions sexuals es faci amb la màxima responsabilitat i coneixement.

Tant o més important que tenir una legislació que reconegui l'autonomia reproductiva de la dona és posar en marxa mesures efectives destinades a disminuir el nombre d'embarassos no desitjats. Cal incidir en la prevenció, l'educació i la corresponsabilitat de dones i homes i transformar les condicions que duen a embarassos imprevistos. El Consell d'Europa, en un infor-

me de l'any 2008, al mateix temps que recomanava als països membres una regulació que respectés l'autonomia de les dones per a decidir, afegia que la regulació havia d'anar accompanieda de campanyes més efectives per a la prevenció dels embarassos. Dit d'una altra manera, mai la interrupció voluntària de l'embaràs hauria de ser vista com un mètode anticonceptiu entre d'altres.

L'educació comença per la informació, però va més enllà de la informació. No és suficient augmentar la difusió de preservatius i ensenyar a utilitzar-los ni tampoc incidir més en les campanyes de control de la natalitat. La formació de la persona perquè aprengui a actuar amb criteri i amb responsabilitat va més enllà de la mera informació. És per això que cal insistir en la necessitat de polítiques i programes que promoguin una autèntica educació sexual.

No és una tasca fàcil de dur a terme. Encara menys en uns temps en què tota la informació que els menors reben a través dels mitjans audiovisuals va en contra de l'educació sexual que cal emprendre. Però la dificultat del problema no és raó suficient per no fer cas i deixar-lo de banda. L'experiència d'alguns països que s'han prèsseriosament l'educació sexual, com és el cas d'Holanda, fa palès que han aconseguit que disminueixi el nombre d'avortaments en comptes d'augmentar com passa en la majoria de països que han regulat la interrupció voluntària de l'embaràs. La nova llei dóna més autonomia a la dona per decidir interrompre un embaràs. Més autonomia, però, hauria d'implicar sempre més responsabilitat.

Per tal d'ajudar a afrontar la qüestió, la Fundació Víctor Grífols i Lucas va organitzar una discussió amb un grup d'experts en educació, especialment sensibilitzats en la formació de la sexualitat. El debat va comptar amb una ponència inicial de Rosa Ros, dedicada des de fa anys a la matèria, que es va encarregar també de coordinar la sessió. El resultat del diàleg és el que es resumeix en aquest quadern amb la intenció de proporcionar als més directament responsables de l'educació un seguit d'idees, d'opinions i també de dubtes sobre una qüestió de tanta transcendència com la que tenim entre mans.

Victòria Camps
Presidenta

1. Introducció

És ben cert que poder fer un plantejament lliure d'una matèria sempre tan controvertida com és l'educació afectivosexual, és un pas endavant en el camí de l'ensenyament. Però d'altra banda els obstacles, premisses i conclusions ens porten a veure que s'ha avançat sobretot en la teoria i no en la pràctica.

Actualment s'accepta que els coneixements apresos mitjançant un procés educatiu continuat per a la salut en la infància i primera adolescència, poden ajudar a reforçar la personalitat, l'autoestima, a assolir la identitat i facilitar l'adopció d'actituds positives envers l'afectivitat, les relacions amb els altres, la sexualitat, etc.

L'adolescent actual segueix sent tan vulnerable com ho eren els seus pares davant de les noves situacions i emocions que li planteja crèixer i caminar cap a la maduresa. Més informació, més llibertat a la premsa, ràdio i televisió, més consum d'imatges, més llibertat d'accio i més comprensió social, no han aconseguit solucionar allò que no té solució genèrica, que és formar i ajudar a crèixer a un ser sexual i afectiu, lliure i amb criteris que permetin la creació única, original i intransferible de cadascun d'ells com a éssers humans.

L'adolescent està sotmès a un bombardeig salvatge d'informació, de models, d'estímuls, de consum, però necessita i no troba els espais on repensar i contrastar tot el que ha après i ha d'interioritzar per poder compartir.

Les qüestions que prenen part de les relacions més íntimes entre les persones, com és el gaudir de la sexualitat, sovint estan sotmeses a la doble moral i a una entesa per part de la societat fraccionada i poc homogènia. Ens trasbalsa l'embaràs i l'avortament en el grup d'adolescents, els seus comportaments tot lliscant el risc, el consum de diferents drogues en edats cada vegada més joves, les noves addicions a les pantalles (internet, mòbil...), la seva manera d'expressar què senten... però ens costa, tant des de les institucions polítiques i socials com des dels professionals, fer una mirada àmplia i una reflexió multidisciplinària per trobar una resposta més adequada a les seves necessitats.

És incongruent que, davant de la situació social actual, es parli tan sovint de la importància de l'educació afectivosexual, des d'una mirada global, i no s'abordin les dificultats dins del marc familiar ni s'estableixi de manera transversal en el bell mig de l'ensenyament reglat.

Hi ha estudis que evidencien que l'educació integral en sexualitat i afectivitat pot propiciar el respecte cap a l'altre, retardar d'una manera efectiva l'inici de l'activitat sexual, reduir la seva freqüència i la de les relacions sexuals coitals no protegides, disminuir el nombre de parelles sexuals i augmentar l'ús d'an-ticonceptius segurs.

Parlar amb naturalitat de la sexualitat des d'una mirada objectiva i positiva, ens portarà a tractar qüestions que hi estan molt relacionades, com les drogues i la infeció pel VIH/Sida d'una manera distesa i educativa.

Breu història sobre l'educació afectiva i sexual al nostre país

Si fem una mica d'història, ja en una publicació del mes de novembre de l'any 1976, el nº 10 de la revista *Perspectiva escolar* de la Fundació Rosa Sensat, es va presentar un monogràfic sobre «Educació Sexual». En la seva presentació es comentava que el document només pretenia fer una «sacsejada», desfer prejudicis, tabús o concepcions no fonamentades i fer perdre als educadors la por a encarar-se amb la sexualitat i el plaer dels nens i nenes (i el propi!) i impulsar-los a iniciar un treball seriós i documentat, per tal que fossin capaços d'ajudar-los a trobar la joia de viure i de comunicar-se.

L'any 1981 a Catalunya, es va fer el primer projecte a tot l'estat espanyol d'un «Programa d'Educació Sanitària a l'Escola», aquesta proposta va sorgir d'un conjunt de professionals del món de la salut i l'ensenyament, que van posar de manifest la necessitat de fer una tasca coordinada entre sanitaris i docents, concloent que calia un treball educatiu i preventiu des dels primers anys de vida.

L'any 1990 la nova llei d'educació, la LOGSE, va incorporar els «Eixos Transversals». L'educació sexual i afectiva va ser un dels temes transversals que plantejava la reforma educativa.

S'accepta ja fa temps, que el trasbals quant a l'affectivitat i la sexualitat que es pateix en l'etapa adolescent, pot repercutir en tot el procés formatiu en general. En aquest context, si s'entén la sexualitat com part essencial del procés de desenvolupament i d'equilibri emocional, justifica per sí sola la necessitat d'introduir-la en els dissenys curriculars.

Pren cada cop més sentit que l'educació sexual i afectiva es contempli com a tasca importantíssima que cal abordar des de la mateixa institució escolar, atenent a l'important paper vertebrador que juga en el desenvolupament de la personalitat i social dels adolescents.

Fa uns quants anys es van publicar diverses propostes educatives per a l'educació secundària en forma de crèdit variable. De manera que en alguns centres, es va començar a treballar l'educació afectiva i sexual amb l'alumnat de 3r o 4t curs d'ESO durant un trimestre, amb 3 sessions setmanals en grups més reduïts.

Darrerament, la part variable del currículum com principal via d'introducció d'aquesta temàtica en l'ensenyament reglat, s'ha reduït mínimament, alhora que s'ha demanat a l'escola que es faci càrrec de nous i, cada cop més diversos, reptes socials.

Actualment, amb la nova llei d'educació, la LOE (2006), amb la supressió dels crèdits variables, s'ha perdut l'espai on aquests temes «transversals» es podien abordar sistemàticament. S'ha retornat a un model fraccionat i reduccionista, el dels «tallers» que es realitzen puntualment a l'hora de tutoria, generalment amb la col·laboració d'especialistes externs al centre. Aquests tallers tracten sobretot dels riscos i/o l'ús correcte del preservatiu, deixant de banda els dubtes, les pors i l'emotivitat que generen les noves fantasies i les primeres relacions compartides i, que tant tenen a veure amb les actituds i els comportaments en aquesta època del creixement.

Per parlar de l'educació sexual, en primer lloc hauríem de fer una reflexió sobre el sentit que pren la sexualitat.

2. La sexualitat

Hem d'intentar definir el sentit de la sexualitat per començar a saber amb quin concepte estem treballant. Hi ha dos elements bàsics per delimitar mínimament el concepte, la primera és que som éssers sexuals des del naixement, i l'altra és que la sexualitat és totalment subjectiva. Conjugant aquests dos paràmetres aconseguiríem el nostre propòsit, però la dificultat és alta, tant com definir l'amor o aquells conceptes en què la matèria prima potencial pertany intrínsecament a l'ésser humà i la subjectivitat acaba per materialitzar-la. On posem els límits?

Segons el Dr. Pere Folch Mateu, reconegut psiquiatre-psicoanalista, la sexualitat entesa en la seva dimensió més àmplia, d'amor, afectivitat, corporeïtat, descobriment, recerca de plaer... és la que ens mobilitza a establir la relació amb l'altre per comunicar-nos. Ens accompanya tota la vida, la sentim, la vivim, però sovint no resulta fàcil parlar-ne.

Tot i que és molt difícil de concretar el seu sentit, el concepte sobre la sexualitat que l'Organització Mundial de la Salut (OMS) va fer públic l'any 1975, aplega amb precisió alguns dels elements essencials que ajuden a constituir-la. «La sexualitat és una energia que ens motiva a buscar afecte, contacte, plaer, tendresa i intimitat. La sexualitat té a veure amb el cos, però influeix en els nostres pensaments, sentiments, emocions, accions i interaccions i per tant, té influència en la salut física i mental». Ens parla d'una energia vital que segons els trets personals i les diferents fantasies, experiències i missatges, s'anirà construint de manera individual.

Davant d'aquesta caracterització de la sexualitat, moltes de les pràctiques sexuals dels adolescents ens fan pensar en la necessitat de molts d'ells i elles per buscar estima, una identitat pròpia o ser reconeguts quan els manquen els referents de l'entorn més proper o bé pateixen privacions o situacions socials desfavorides.

La globalitat i la riquesa de la sexualitat necessiten d'un bon coneixement d'un mateix i això exigeix que el seu desenvolupament sigui alhora cognitiu, reflexiu i integrador.

Actualment en els diferents fòrums internacionals s'utilitza l'expressió: «salut sexual i reproductiva» per aplegar tot el que pren part en les relacions afectives, sexuals i reproductives.

Emmarcada en un procés continuat des del naixement

Com éssers sexuats des que naixem, sabem que la sexualitat s'estableix des del moment de néixer i segurament molt abans, des del propi desig de concepció dels futurs pares. Això que ve marcat per natura, s'ha d'instal·lar i assimilar a la nostra vida d'una manera natural, no com un afegit a partir de certa edat.

Se sap que el «vincle» que s'estableix amb el nadó, amb les primeres cures i atencions, com es dóna l'aliment, la tendresa en les carícies, les paraules i el seu to està omplint aquest cos d'afecte i de sensacions i, per tant, d'energia sexual. Avui es coneix que la memòria neuronal és sensible a l'afecte i per això, com a éssers sexuals que som, es considera un element clau en la relació amb l'altre.

Des de la concepció fisiològica i a partir de ser éssers sexuals, es crea un gènere o un altre, masculí o femení, però, les característiques personals, l'impacte individual de les diferents experiències i la subjectivitat de cadascú, acabaran de modelar les diferències i la manera de comportar-se, segons el gènere. Els rols familiars i socials —en un primer estadi— comencen a treballar per fer de la vida d'aquest nadó un món ple d'experiències afectives que marcaran el seu bagatge a la vida.

Des d'aquesta visió, s'ha d'entendre que la sexualitat i la seva expressió és un *continuum* des que naixem; es tracta d'un procés que acompanya al creixement i que s'anirà omplint de contingut i expressant en funció de les relacions més properes, els coneixements que es van adquirint, l'afecte rebut, les emocions i sensacions despertades i les diferents experiències, entre altres. Però, és ben cert, que en l'època de l'adolescència, amb la maduració dels caràcters sexuals secundaris, totes les vivències interioritzades al llarg del creixement, sorgeixen amb força i s'expressa i es materialitza el «desig» de compartir la sexualitat i escollir amb qui compartir-la.

Com ja s'ha comentat, hi ha un recorregut, hi ha un bagatge sobre la qüestió de la sexualitat des dels seus inicis que acompanya a l'adolescent. Per tant el seu comportament, la seva manera, les seves actituds, moltes de les situacions que després viurà i es reflectiran en l'expressió de la sexualitat, estaran estretament relacionades amb les vivències anteriors. Per tot això, en l'època de creixement més important, l'etapa adolescent, l'affectivitat i la sexualitat s'hauran de considerar i atendre en el seu sentit més ampli, tant corporal com emocionalment.

Tot i que l'època de l'adolescència és el moment en què la consciència del nostre sexe i de l'energia sexual és més clara, passionat, aclaparadora... després d'aquesta etapa seguim sentint el nostre cos i seguim necessitant els plaers del contacte i l'affecte que ens proporcionen, encara que parlem de nivells diferents.

Alhora, és inqüestionable que els humans també som éssers culturals. Per tant, en el creixement global de la persona i també en l'evolució de la sexualitat i la seva expressió al llarg de la vida, el medi social més proper i els valors i les creences (família, escola, religió, cultura del país d'origen, polítiques, marc jurídic, etc), que l'envolten, tindran un pes i una influència considerable. Per tant, nois i noies durant la seva etapa de formació i maduració, incorporen valors i actituds que ajuden a modelar la seva manera d'entendre, viure i compartir la sexualitat.

En concret, són molts els factors, internos i externs, que exerciran la seva acció en el desenvolupament i realització d'un ésser sexuat i cultural: l'affecte, l'aprenentatge, l'experiència, les relacions amb els altres, el grau d'autoestima, l'amor, la relació amb els iguals, el respecte, la intimitat, l'empatia, el coneixement i acceptació del propi cos, la capacitat de sentit crític, el grau de competència en la resolució dels problemes, la sensibilitat personal i la tolerància a la frustració i, un llarg etc., depenen de la família, país i cultura que ens ha rodejat.

La importància del contacte i la cura

La importància del primer *vincle afectiu* amb el nostre cos sexuat, ens fa reconèixer que l'actitud i la cura dels pares/mares o primers cuidadors adults

amb els infants, contribuirà a construir la seva personalitat i per tant, la seva identitat sexual.

Els primers estímuls d'afecte també ho són de plaer físic, a l'hora que incideixen en la formació psíquica. Per exemple, no és el mateix l'experiència d'un nen que té una mare que l'acarona, que li dóna el pit, que el banya, que li fa un massatge, una persona que estimula la seva part sexual des de l'affecte i l'equilibri, que la que té un nadó oblidat o que està descuidat per altres motius i/o problemes personals o familiars. Així es va creant «la motxilleta del nen»; la motxilla que s'anirà omplint de les pròpies experiències en aquest camp i que seran la base a partir de la qual es generaran actituds i comportaments en l'adult que serà.

Des d'aquesta premissa, entenem que la veritable educació afectivosexual comença a la infantesa, on cal transmetre i replantejar de manera continuada la importància del contacte amb el pròxim amb gests, paraules, carícies, mirades, somriures..., com també de la comunitat de convivència.

Però, quan arriba l'adolescència, esdevenen canvis estructurals, tan fisiològics com psicològics i socials. És una etapa caracteritzada per la maduració dels caràcters sexuals secundaris, amb canvis en la imatge corporal i sensacions i sentiments que es presenten com un desafiament i que moltes vegades no se sap com conduir ni afrontar. Els canvis fisiològics no es produueixen al mateix ritme que els canvis psico-affectius i algunes sensacions corporals junt a les fantasies sexuals, porten als adolescents a posar-se a prova ben aviat i a enfocar-se amb riscos encara no reconeguts.

En aquests moments tan essencials, l'adolescent pot rebutjar les cures de la infància, però necessita més que mai la mirada i l'escolta dels adults de referència, que l'acompanyin, que estiguin alerta i contrastin moltes de les vivències que anirà aplegant. És l'època d'experimentar, provar, comprovar, sentir i interioritzar sensacions i emocions noves, encara que els siguin difícils de gestionar. Si troben suport i una bona escolta en els moments difícils i sovint de patiment, estan ben disposats per refer el camí i canviar actituds i comportaments.

S'ha anat evidenciant que la sexualitat té molt a veure amb el tema de la cura des del principi de l'existència. Com han estat cuidats, quina transmissió han

rebut aquests joves dins de la família del significat de «cuidar» a l'altre i cuidar-se un mateix, com s'han sentit emparats en diferents moments... Tot plegat es traduirà en un major o menor equilibri emocional, i es reflectirà en la seva manera de comportar-se i en la relació amb els altres.

Els psicòlegs i altres professionals experts sovint atenen joves que han estat veritablement desemparats, que no han après a cuidar-se, perquè han rebut una atenció molt deficient. En aquest tipus de situacions, el camí cap a la identitat és complex i les relacions facilment són insatisfactories, hi ha una gran vulnerabilitat i les conductes solen ser més arriscades i es repeteixen. Es disconnecta la part emocional de la part sexual i es dissocien. La situació es pot complicar encara més quan els adolescents han estat «abandonats» en un principi i, per reagrupament familiar, arriben al nostre país amb un altre bagatge cultural i experimental. Han de fer un altre dol, deixant el seu grup de referència i intentar integrar-se al món escolar i trobar una comunitat o un altre grup d'iguals que els permeti construir i/o reafirmar la identitat.

3. Establir límits

Els experts en educació diuen que educar sempre és ensenyar coses, no es pot educar sense ensenyar res. Efectivament, ensenyar coses vol dir «mullar-se» o prendre partit. Un no pot transmetre un coneixement o una informació sense continguts o com una imposició.

Ara bé, la tasca de l'educació també és la de posar límits, aquests ajuden a aconseguir la veritable individualitat i llibertat. Ens podem equivocar o no, però, el nen i també l'adolescent estan esperant de l'educador (família, ensenyant, professional de la salut...), que els digui fins on es pot arribar, què es pot fer i què no es pot fer, perquè cal comportar-se d'una manera o d'una altra... Entre l'educador i l'educand no hi ha igualtat, sinó una asimetria que és bo que es mantingui, perquè si no, l'educador no fa d'educador, es converteix en un company més, i educar perd tot el sentit. Això també és vàlid en l'àmbit de la sexualitat i de l'affectivitat. El respecte cap a els altres i a les diferències, s'aprèn sobretot a casa però, també a l'aula.

En la sexualitat i la seva expressió, els límits essencials es troben dins dels Drets Humans i els principis de l'ètica. En la sexualitat compartida tot està permès sempre que hi hagi un respecte a la llibertat de l'altre i no hi hagi imposició. Establir una idea de sexualitat genèrica és tant summament complicat, que és anul·lar de ben segur, l'expressió sexual d'algú. En sexualitat igual que en la resta d'aspectes de la vida, no tot és possible. Humanitzar-nos, justament, és acceptar alguns límits. En aquest context cada societat posa uns límits i uns valors, i cal socialitzar els infants i fer-los progressivament partícips dels límits i valors de la societat en la que viuen.

Ara bé, per reafirmar la personalitat i posar a prova què se sent, en aquesta etapa de canvis tan importants, és important comprovar les capacitats, «transgredir» els límits imposats i sovint provar fins on es pot arribar. En el procés d'aprenentatge i interiorització de tot allò que s'adquireix, hi entra de ple l'experimentació i el dret a equivocar-se. Moltes de les conductes per experimentar, per donar raó a les emocions i els sentiments i sentir coses noves, sovint s'emmarquen més enllà dels límits de la seguretat i el confort.

En aquest context és on l'educador ha d'estar atent per contrastar i treballar el sentit més genèric de la importància dels límits, tan per a la convivència com per trobar un lloc en el món.

Cal acceptar que som una individualitat, un «jo» únic, però que vivim en comunitat amb uns límits, unes regles i uns principis que són necessaris conèixer i respectar per tal de créixer dintre d'ella. Per tot això és necessària la formació en valors i en especial l'afectiva i sexual i, sobretot, davant d'un món que ha fet de la sexualitat i la seva pràctica alguna cosa més que un principi natural de relació.

Com fer arribar aquests particulars i, a la vegada, essencials missatges a la societat, a les famílies, als responsables dels centres educatius i, sobretot, als propis interessats (infants, adolescents i joves), en la seva formació com a persones, és una qüestió que no està del tot resolta.

4. Educació i sexualitat

En Joan Brossa diu molt intel·ligentment: «les coses importants s'aprenen, però no es poden ensenyar». Però també és cert que l'aprenentatge forma part intrínseca de l'educació i formació des del naixement, però, com s'ha d'ensenyar la sexualitat, de quina manera?

Per tant, l'educació afectivosexual és un procés que ha de començar en els primers anys d'existència i continuar al llarg de tota la vida. En aquest procés estan implicats tant la família com l'escola i, en alguns moments, altres adults experts o de referència.

El rol de la família

La família és la més important, perquè actua com a model de conducta, especialment pel que té a veure amb les relacions interpersonals, les relacions afectives i en una determinada manera d'entendre i exercir els rols associats a cada sexe.

Però, potser l'època de l'adolescència no és el millor moment, perquè els pares comencin a parlar de sexualitat amb els seus fills. Hi ha tota una sèrie d'aspectes previs que s'han de començar a treballar des de la infància: valors, respecte, estima, demostració d'afecte...

De fet, quan comença a aparèixer el tema de la sexualitat a casa, sobretot la que es relaciona amb el cos i el plaer, molts pares pensen que ja se'n parlarà quan tingui l'edat. Però, quin és aquest moment? S'ha d'esperar que els fills arribin a l'adolescència i comencin a compartir la seva sexualitat o hagin viscut les primeres experiències amb majors o menors situacions de risc?

Sovint els pares, davant les diferents expressions de la sexualitat dels fills i filles durant el creixement, se senten confosos; (jugar a metges per investigar els seus genitals, descobriment del cos i de les sensacions de plaer quan es toquen els genitals, manifestacions de curiositat quan descobreixen el cos dels pares, reaccions de gust al acaronar-los o rentar-los...). Sorgeix el dubte sobre el que està bé i el que no està bé, i fins a on es pot considerar normal el que s'observa.

Al mateix temps, les preguntes dels nens i nenes referents a la sexualitat, moltes vegades causen sorpresa o pudor. Dóna la sensació que no s'està preparat per respondre-les. A vegades, sabent què es vol respondre, no se sap ben bé com dir-ho. Sempre existirà el neguit i el dubte i les diferents opinions de com educar sexualment als infants, ja que en gran part, això depèn de com hem viscut i sentit nosaltres els adults la pròpia sexualitat.

Alguns poden pensar que respondre la veritat o donar informació sobre la sexualitat, pot despertar en els fills més curiositat o bé incitar-los a una sexualitat precoç (vivències de la sexualitat avançades). Hi ha estudis que confirmen que això no és així. El «saber» dóna tranquil·litat i ajuda a reconèixer la pròpia realitat sexual i els seus límits.

La ignorància i la negació ens fan vulnerables, en canvi el coneixement i la proximitat a la realitat permeten la reflexió i aporten elements de valoració per poder preveure els riscos i prendre les mesures per evitar-los. Cal preparar a les persones per poder enfocar-se als riscos amb coneixement i criteri.

De totes maneres, la gran majoria de pares i mares són perfectament conscients de la necessitat d'una educació sexual que sigui clara, positiva i apropiada a cada edat i moment de l'evolució. Això vol dir, tractar sempre aquest tema, amb la màxima naturalitat i normalitat possible.

Per a un creixement saludable és necessari que tractem d'abordar les qüestions entorn a l'expressió de la sexualitat en les diferents etapes evolutives. També hem de tractar amb naturalitat les diferents maneres d'expressar la sexualitat, entre elles, les relacions sexuals coitals i la manera de protegir-se d'un possible embaràs no desitjat o d'una infecció de transmissió sexual com la sida, fent-los conèixer els mitjans de prevenció (com el preservatiu masculí i femení o altres anticonceptius). Està en joc la seva salut.

Quant la informació arriba des de casa amb normalitat, es converteix més ràpidament amb coneixement, ajuda a prendre decisions ètiques i fonamenta les bases d'una futura capacitat crítica i de gestió del risc.

Si considerem a la família com un dels principals agents educatius pel que fa a l'afectivitat i la sexualitat, caldria tenir en compte que a vegades li fa falta ajut, doncs, tot i que el pare i/o la mare són imprescindibles en aquest procés,

sovint el que els passa és que no saben com fer-ho. Tampoc saben a on anar per demanar assessorament i ajut, quan són conscients que el necessiten per poder afrontar aquests o altres temes amb els seus fills.

El rol de l'escola

Al llarg de l'educació infantil i primària, també l'escola té un paper fonamentalment educatiu, i en aquest sentit es poden treballar les actituds, l'afectivitat, els rols no discriminadors i les informacions bàsiques sobre sexualitat.

En l'educació secundària, coincidint amb un determinat moment del desenvolupament psico-sexual, l'educació afectivosexual es converteix en una necessitat inexcusable. Pel propi adolescent és el moment més important per disposar d'una sèrie d'informacions i una orientació que no sempre la família pot facilitar.

Si l'afecte estableix el vincle essencial per esdevenir persones, ens proporciona els estímuls pel contacte amb l'altre i a la vegada, ens permet l'equilibri emocional, seria bo que l'educació sexual des de l'escola profunditzés més en la part afectiva i les diferents maneres de relacionar-se i comportar-se, i no s'entengués només com un compendi de dades i informació sobre l'anatomia i fisiologia reproductiva, els diferents anticonceptius, l'embaràs i les infeccions de transmissió sexual.

L'educació sexual té un component ètic innegable i una de les tasques dels educadors, consisteix precisament en ajudar als joves en la creació d'un codi ètic propi per tal que exerceixin els seus drets, respectin els drets dels altres i desenvolupin actituds i conductes més responsables i saludables en relació a la pròpria sexualitat.

Quan s'educa als joves com a persones globals, sense separar l'educació sexual de l'educació de la personalitat, hi ha una repercussió positiva en la seva educació sexual.

Existeix un primer manifest d'una «escola d'estiu» sobre l'educació sexual on ja es parlava de la necessitat que els educadors introduïssim el tema de la sexualitat en l'ensenyança des del punt de vista de creixement personal. Es

tracta de situar la sexualitat i l'affectivitat dins d'un context de creixement i maduració personal. Per tant, caldria emplaçar l'educació afectivosexual dins de l'entorn conceptual de l'educació per la salut en un sentit ampli i positiu, aquell que té en compte els sentiments i ajuda a créixer i a madurar, a reconèixer els diferents riscos i aprendre a gestionar-los.

El treball en grup, mixt o per sexes, participatiu en forma de taller sobre aspectes concrets de la sexualitat i la seva pràctica i tenint en compte les diferents etapes, pot ser positiu, però sempre que estigui contextualitzat en un àmbit de salut i creixement més global.

D'altra banda, és lògica i necessària l'educació i és lògica i necessària la formació, però s'ha de reconèixer que hi ha coses que són difícils d'ensenyar tal com els adults pensen que és correcte; no tot es pot ensenyar. Per molt que s'hagi rebut una bona i correcta transmissió sobre el sentit i la importància de la sexualitat, tant per part de la família com de l'escola, es visqui en un entorn social positiu i enriquidor d'amistats i relacions amb «bones influències», la part més íntima de la sexualitat i l'emotivitat i sentiments que aquesta genera quan es comparteix, també tindrà que veure amb les característiques personals, l'imaginari de cada-cú i els sentiments i vivències interioritzades individualment. Per tant, sempre hi haurà una elecció i manera pròpia i exclusiva de sentir-la i viure-la.

En l'expressió de la sexualitat, són molts els elements que hi participen, des del grau de necessitat d'afecte, la capacitat d'independència i no dependència, quin lloc és dóna a l'altre, les expectatives de la relació, què es desitja, què es necessita de l'altre, què se li demana, etc. Fins a quin punt, aquest estat emocional i novell pot permetre ocupar-se de la pròpia gestió i responsabilitat.

En molts casos, la demanda d'un adolescent en la consulta després d'una situació de risc viscuda, té a veure amb tot aquest batibull de sensacions difícils d'expressar verbalment. Aquests fets també s'han de contemplar en l'educació afectiva i sexual.

El dret a l'educació en sexualitat està recolzat per una definició feta per experts en drets sexuals que manifesta: «El dret de totes les persones, lliures de coerció, discriminació o violència a: el grau més alt de salut sexual possible

(inclòs l'accés als serveis d'atenció en salut sexual i reproductiva); a buscar rebre i impartir informació relacionada amb la sexualitat; a l'educació sobre sexualitat; al respecte per la integritat corporal; a l'elecció de la parella; a la decisió de ser o no sexualment actiu; a les relacions sexuals consensuades; a la decisió de tenir o no i de quan tenir fills i a gaudir d'una vida sexual satisfactoria, segura i plaent».

La informació i l'educació, inclosa l'educació sexual, és una necessitat i un dret, incorporat com tal en diferents acords i convencions internacionals (la Convenció sobre els Drets dels Nens, el Pacte Internacional sobre els Drets Econòmics, Socials i Culturals i el Programa d'Acció de la Conferència Internacional sobre la Població i Desenvolupament).

Estereotips en l'affectivitat i la sexualitat

Quan s'imparteix educació sexual, sense adonar-se'n es pot caure en els estereotips sobre la sexualitat i l'amor. Pot ser poc educatiu i a vegades perillós, donar com certes idees preconcebudes que ja funcionen socialment, o sigui que ja les sentim incorporades de manera inconscient.

S'ha treballat molt des del feminismisme, des de la consciència d'una societat molt masclista i patriarcal i la consideració de molts aspectes negatius i de poc valor de la feminitat i, per tant, és lògic promoure la millora de la consideració social, personal i sexual de les noies. Ara bé, cal mirar de no passar a l'actitud contrària com a educadors/es i reconèixer igualment les dificultats i les angoixes que poden tenir també els nois. Ells també són víctimes d'una educació sexista que no els beneficia. S'ha de donar molta importància a l'escuta i a una mirada amplia (comunicació no verbal) d'uns i altres, és important convidar sobretot a parlar als nois i noies i; «escoltar més, convidar a expressar-se i parlar menys».

L'educació sexual necessita ser humanitzada i no tant estereotipada. L'home si cal que plori, i la dona que prengui la iniciativa.

5. Comunicació i gènere

L'educació afectiva i sexual, com element fonamental en el procés de canvis i creixement, hauria de millorar les capacitats de comunicació i d'interrelació amb les altres persones, incloent el respecte a la diferència en el seu sentit més ampli.

Les diferències entre nois i noies en el procés de construcció psicològica i social de la masculinitat i la feminitat, ja s'observen en la manera de comportar-se i relacionar-se durant la infància, però en l'adolescència es manifesten més clarament a partir de les fantasies, expectatives i emocions en relació a la sexualitat i, sobretot, en la vivència de les primeres relacions sexuals compartides.

Aquestes expectatives, emocions i sentiments en relació a l'afectivitat i les relacions sexuals dels nois i noies, no són gens homogènies i el camí cap a la identitat psicosexual d'uns i altres, és molt divers. Cal trobar els espais de comunicació i intercanvi per treballar les diferències entre noies i nois i el respecte mutu.

L'educació afectiva i sexual en l'adolescència ha d'incloure la dimensió de les relacions personals i possibilitar que els adolescents parlin, es comuniquin i comparteixin entre ells, nois i noies, els dubtes, les pors, què pensen i senten en relació a la sexualitat i aprenguin a perdre la vergonya en l'expressió verbal, a entendre a l'altre i a respectar-se. També seria bo que aquest espai comú, els ajudés a comprendre i, per tant rectificar, algunes de les transmissions familiars i socials negatives.

En el treball educatiu en grup, a vegades és interessant i positiu que els dubtes, preguntes i reflexions sobre la sexualitat es puguin plantejar en grups petits i separats per sexes. Els i elles s'expressen amb molta més llibertat i tranquil·litat. Posteriorment serà important que comparteixin, també en grup, el que han discutit o consensuat per separat.

La classe mixta és molt interessant. Ells i elles han de conviure i han de mantenir aquestes relacions. Si no estan d'acord amb els prototips amb els que treballen mentalment, s'ho poden dir entre ells i aprendre junts.

Quan des de l'escola es treballa la igualtat des de les diferències en tot el procés formatiu, la reflexió i debat sobre l'afectivitat i la sexualitat és més fàcil i es pot realitzar amb grups mixts des d'un bon començament.

L'educació ha de ser mixta i coeducadora, i sovint no ho és. Hi ha tendència a confondre una escola coeducadora amb la que és solament mixta, quan l'escola coeducadora és aquella que es proposa treballar sobre la discriminació entre homes i dones amb l'objectiu d'anar corregint la desigualtat i la iniquitat entre uns i altres. Els principis d'igualtat s'han de treballar des de les diferències personals i socials dels nois i de les noies, tot potenciant la comunicació, l'entesa i el respecte entre els dos sexes.

Propiciar la comunicació

Els educadors hauríem de propiciar més debats sobre el sexe i l'amor entre els joves perquè escoltin plantejaments diversos entre ells i valorin, sobre l'enamorament i els ideals que s'esperen en les relacions i com aquests ideals són impossibles d'aconseguir.

Durant molt temps es feien crèdits d'educació afectivosexual i un s'adonava que amb els nois i noies, quan es treballaven aquests temes i *estiraves* el tema de l'educació afectivosexual, acabaven parlant molt poc de sexualitat i parlan molt de «com som», com ens relacionem, com ens sentim i estem en diferents moments. Potser és el més interessant: arribar a parlar de com em relaciono amb mi mateix, amb els altres, les pors, les mancances i el significat de l'afectivitat. Si s'aconsegueix aquesta comunicació, observes que permet avançar molt en tot el treball amb els alumnes, no només en el tema afectivosexual, sinó amb l'augment de l'autoestima i del benestar individual i també del grup. A partir d'aquí, s'interessen més pel que s'ensenya i tenen una millor predisposició per aprendre matemàtiques o altres assignatures, perquè, estan més bé i les relacions amb els ensenyants i entre ells milloren i són més positives.

Des de l'ensenyament, un cop s'han donat els continguts informatius, cal ajudar als alumnes a què es comuniquin, que pensin anticipadament sobre situacions en les que es poden trobar en les seves relacions personals amb els iguals i de parella, en els plantejaments i les implicacions individuals diverses, segons els sexes i segons la manera de ser de cada persona.

6. Adolescència i risc

Els experts reconeixen que hi ha comportaments de risc o amb risc implícit en les característiques de la personalitat adolescent. Sovint superar el perill és un repte, és transgredir, posar-se a prova per mesurar els propis límits i anar guanyant autonomia. Passar aquest punt de perill, entre cometes, també és part de l'adolescència. És a dir, aquest és el perill, però és també el plaer, d'aconseguir moure's, fer o pensar diferent del que els adults pensen.

Si transgredir forma part de l'etapa adolescent, també en formen part els límits, per tant els adults (família, escola, comunitat...), tal com ja s'ha comentat, han de posar límits, perquè els puguin transgredir. Les noves experiències i les pràctiques de risc, entre cometes, han de fer patir els pares, perquè això és una cosa generacional. El que passa és que hi ha un perfil de jove que s'hi instal·la i té relacions problemàtiques amb el risc de manera continuada. És aquell jove que els professionals veuen que té relacions conflictives amb quasi tot. És un jove amb problemes, que sol presentar conflictes amb la pràctica sexual, amb les drogues, amb la violència, etc. Per tant, s'ha d'intentar captar a temps aquesta diferència per poder-los ajudar.

És important que la sexualitat dels joves en general, no només s'entengui com una qüestió de posar-se en perill, de risc o de saltar-se les barreres. Amb l'educació afectiva i sexual s'ha de transmetre la part d'experiència positiva, de plaer, de goig, de compartir, de gaudir, de passar-s'ho bé i de respecte cap a l'altre. Aquests elements positius lligats a la sexualitat i a les relacions compartides, s'han de tenir molt en compte i són els que permeten parlar també dels riscos de manera més senzilla i planera.

Hem de construir un caminet educatiu que ens permeti i permeti als joves poder parlar d'affectivitat, de respecte, de fantasies, de desitjos, de pors, de dubtes, d'alegrías i de satisfaccions, des de la vessant positiva, per ajudar-los a construir-se un bon grau d'autoestima i seguretat en ells mateixos.

Per tant, s'ha d'intentar trobar la manera d'ajudar als joves —ja sigui a classe de matemàtiques, de física, de literatura o d'altres, a incrementar les seves capacitats de pensar, d'analitzar i de preveure les conseqüències possibles

dels seus actes. Es tracta d'ajudar-los a tenir criteris ètics i humans i saber on són, què volen, quins riscos prenen, fins on els prenen, quins problemes poden tenir si prenen aquests riscos i quines conseqüències se'n poden derivar. I finalment, que cadascú faci la seva opció.

Joves especialment vulnerables

Quan la referència dels adults és feble o bé no estan al cas per acompañar i entendre la complexitat del procés de creixement, els adolescents i joves ho tenen més difícil i les seves conductes poden ser un «pas a l'acte», i encara que aquestes soLEN tenir un significat de rebel·lia, soVINT podEN arribar a sobrepasSAR els límits de tal manera, que es posa en perill la seva salut.

Per tant, si en aquest viatge de creixement el suport familiar o social trontolla, els joves, amb el motor de vida en marxa i segons les seves característiques de personalitat, poden ser grans actuadors i comportar-se de manera poc continguda amb hàbits molt poc saludables, poden ser molt inhibits i passar a dependre de grups més marginals, o bé ser seduïts per la força de la violència i arribar a patir trastorns emocionals i/o mentals, entre altres.

De fet, en les conductes reactives relacionades amb el malestar cap a l'entorn més proper, no hi ha cap consciència del risc. Es tracta de cridar l'atenció i buscar algun element identitari, en concret que se'ls tingui en compte a qualsevol preu.

Com ja s'ha comentat, els nois i noies que viuen i es relacionen en un entorn familiar i social poc favorable, tenen més possibilitats de caure en conductes de major risc. Ara bé, a vegades hi ha situacions que acompanyen a l'adolescent (divorci dels pares, pèrdues de familiars o amics, maltractament, abús, etc.), que el poden conduir de manera puntual o més regularment, a relacionar-se amb grups d'iguals problemàtics i enfocar-se a comportaments contradictoris i poc saludables, que sovint fan patir, però que no poden ni saben com evadir-los.

En aquest context, l'educació pot millorar l'estat d'ànim negatiu i la necessitat d'actuar com a forma de presentació individual i de cridar l'atenció. Si es pot superar aquesta etapa de relació continuada amb riscos de tot tipus,

podem suposar que serà possible exercir el control d'un mateix. En canvi, mentre aquest control encara no se li suposa, caldrà una educació especial i, de vegades individualitzada. En aquest cas, també hi ha una tasca educativa que cal exercir des de l'escola.

Són joves amb un perfil de molta vulnerabilitat, són més vulnerables que molts altres perquè tenen mancances importants. Solen presentar una sèrie d'aspectes que ja des de petits veiem en la seva història i que els fa molt fràgils i vulnerables per les mancances afectives, emocionals, d'habilitats i que els afecta en la seva relació amb ells mateixos i amb els altres.

Una certa por no és positiva? Aristòtil deia que la por era una passió que, ben controlada, en el moment adequat, pot ser bona i útil. Per l'ensenyat, educar és ensenyar a controlar les emocions i les angoixes en aquest sentit. És a dir, ensenyar a enfadar-te quan t'has d'enfadjar i a tenir por quan has de tenir por. Es tracta de vehicular les emocions amb els límits adequats.

Pensem que això no es pot veure només com a absolutament negatiu. No es tracta de evadir els problemes i dir: «No, és que això produceix por». Es tracta de fer entendre que els dubtes i la por són una condició humana i que cal coneixement, criteri i aprendre habilitats per enfrentar-s'hi.

En molts moments, en relació a la pràctica sexual i la transgressió, s'ha comprovat que el recurs de la por sol generar més desig, més ganes i més impotència. És important fer-los connectar amb la realitat, ajudar-los a pensar i a decidir si se senten preparats per tenir o no relacions sexuals o si pel contrari encara necessiten més temps per arribar a sentir-se preparats o preparades.

L'exercici de la sexualitat és un plaer, però tot el plaer mal portat pot fer patir, poden arribar a ser trastorns que sovint es manifesten a la clínica. És a dir, qualsevol plaer pot esdevenir un trastorn o una addicció. És un tema molt complex que pot tenir a veure amb l'educació i la cultura, però també amb les pròpies dificultats emocionals i/o trastorns de la personalitat.

S'ha parlat del culte a la imatge, i moltes vegades, quan treballeres d'una manera més continuada amb els adolescents, t'adones que tot plegat és una carcassa. I quan es treuen la carcassa et trobes una persona molt carenciada, amb

una gran soledat i moltes necessitats i, el que han presentat és una mica el vestit de «batalla».

També s'ha parlat d'adolescents molt febles, molt vulnerables i carenciats. Però, la realitat és que en molts dels centres educatius (escola, institut,...), difícilment hi ha espais on se'ls pugui escoltar i se'ls faciliti el suport adequat.

A la vegada, des de la família tampoc se'ls pot escoltar i sovint arriben a les consultes de diferents serveis o professionals experts, amb les conductes conflictives o els trastorns molt instaurats i difícils de treballar.

Cal fer un esforç per preveure les necessitats i les mancances d'aquests adolescents durant la infància, abans que el conflicte i el risc siguin la seva única manera de relacionar-se amb la vida, amb els iguals i amb la societat.

En aquest sentit, l'educació afectivosexual, tal com s'ha defensat en aquest intercanvi entre experts, entès des d'un punt de vista global de salut física i psíquica i de formació per l'equilibri emocional, pot ser un bon element d'ajut per aquests nois i noies més vulnerables.

7. La incidència dels canvis socials

La societat actualment «globalitzada» i les noves tecnologies de comunicació, són una font d'informació quasi inabastable i al mateix temps, per cridar l'atenció dels joves i augmentar el «consum», es donen missatges i es fan propostes que faciliten massa sovint avançar-se a molts dels esdeveniments d'aquesta etapa. Tal com s'ha anat tractant al llarg d'aquesta presentació, sabem que tots els canvis necessiten un procés per la seva integració, i més en un dels períodes de creixement tan important com és l'adolescència, quan aquests solen ser viscuts amb certa por i patiment, on hi ha de cabre el dol per les pèrdues infantils i l'eufòria per les noves conquestes.

També la relació i convivència amb joves d'altres cultures han despertat antigues i noves maneres de superar reptes. Sovint, els adolescents més vulnerables i amb un major risc social, sobretot les noies, se'n senten seduïdes i en poden patir les conseqüències.

Hi ha una veritable contradicció entre el que els experts observen i reconeixen com conflictes importants per la salut dels joves i la gran permissivitat que predomina a la societat en molts dels missatges, imatges, ofertes d'oci i invitacions al consum que aquests joves reben contínuament. Sense anar més lluny, la mateixa droga es mou en una dinàmica de mercat (facilitat per adquirir-la, grans beneficis, impunitat, etc.) i la sexualitat, inclosa la publicitat, es banalitza i es presenta sovint compulsiva, deslligada de la intimitat i, fins i tot, agressiva. Aquests, són fets que omplen diaris i ponències, però costa d'abordar des de les polítiques educatives i socials.

Pel que fa a Internet, és el que és i el que no es pot fer és posar-s'hi en contra. Quan els pares es preocupen per les hores que ocupen els seus fills davant de l'ordinador i quins perills hi poden haver tot navegant per Internet, potser tenen raó, però no és factible ni seria bo fer desaparèixer la informàtica i anar en contra del progrés. És important que se'ls ajudi a saber fer-ne un bon ús, igual que s'ha de fer amb els infants quan estan masses hores amb els dibuixos animats de la televisió. En l'educació global, ja és imprescindible ajudar als adolescents a entendre què és Internet, quines informacions convenen i són útils i quines no.

Segurament, la major part de la informació sexual que reben els nens i adolescents d'avui, ve de la televisió, de les revistes i de l'entorn audiovisual: cinema, Internet, videojocs, etc. Aquesta informació està molt poc ordenada, i una de les funcions de l'educació és, precisament, posar ordre a la informació, contrastar-la i explicar perquè tot allò que es veu i es llegíx no és igualment correcte.

Una altra realitat és que actualment ens trobem amb adolescents que els falta el seu espai propi per provar i relacionar-se amb la seva parella, la seva intimitat i el seu protagonisme, perquè tenen pares i mares que també estan provant noves parelles i es veuen competint amb els seus pares que van a lligar i que estan com ells, en l'inici de noves relacions. Quantes vegades els professionals ens hem trobat amb un embaràs que es presenta com un «síntoma» davant la situació de conflicte que s'està vivint o com una queixa inconscient per cridar l'atenció.

Però, també és veritat que l'escola sovint ha de substituir allò que a vegades la família no està en condicions d'aportar. L'escola ofereix igualtat d'oportunitats. Si l'adolescent té uns pares que no s'estimen, que només donen mal exemple, que competeixen amb ell, que abandonen, l'escola és la que pot compensar, d'alguna manera, aquesta percepció, ja que la família no està en condicions de fer-ho.

Quant a l'atenció en els serveis de salut, s'està veient un canvi espectacular i ràpid de la població i també dels seus comportaments. Una part d'aquesta nova societat adulta, té uns altres valors o valors diferents, que segurament també repercuten, i no sempre en positiu, en la vivència afectiva i sexual de les persones. Dins d'aquests canvis, s'observa que la pràctica o ús de la sexualitat es considera massa sovint com un objecte de consum, on la genitalitat i el plaer instantani i narcisista és el que prevale. Quan la sexualitat, tal com l'entenem, no hauria d'estar subjecte al mercantilisme. Aquesta frivolitat en les pràctiques sexuals, com un «tot és possible», ja hem pogut constatar, que sovint deriva en trastorns d'identitat i personalitat que precisen ajut.

D'altra banda, encara avui la formació del professorat té molts buits que caldria omplir. Si cal educar en valors, qui ensenya als futurs mestres a fer-ho i

on es formen per educar moralment? A la facultat, en la formació del professorat no se solen abordar els aspectes fonamentals per una coeduacció, senyalant la part objectiva i subjectiva de les diferències essencials entre les noies i els nois i com treballar el respecte i l'entesa entre aquestes diferències. Per això la transversalitat quant a l'educació afectivosexual resulta tan difícil.

8. Conclusions

Una mica més d'atreviment des de les diferents institucions, per parlar clar d'aquestes qüestions a les famílies i a la societat en general, encetaria un debat sensibilitzador i de reflexió que permetria obrir escletxes. Les diferents institucions socials, sobretot família i escola, s'han de retrobar.

Pel que fa als aspectes de les relacions interpersonals, la comunicació, les actituds, els comportaments i la sexualitat, diferents experiències han mostrat que la discussió i reflexió entre un grup de persones (adolescents, pares i mares, professionals, grups d'usuaris o pacients...), fetes en comú, proporcionen coneixements i identificacions que ajuden a pensar en les pròpies dificultats, pors, creences, actituds, conductes, informacions erròries, etc.

En relació a l'educació afectivosexual i el treball en grup, amb uns quantes proposicions bàsiques coherents com ara la informació clara i coherent, el missatge directe, el respecte a les aportacions de l'altre i la posada en valor del diàleg i la comunicació com a instrument d'intervenció, és possible actuar amb adolescents i joves i promoure quelcom consubstancial a la seva condició, com és l'espiritu crític i respectuós davant del món que els envolta.

En l'àmbit educatiu, és prou reconeguda la importància de l'aprenentatge en el treball en grup en el qual tothom pot participar. Pel que fa al món dels adolescents i joves, si volem remoure pors, dubtes, contradiccions, informacions incorrectes, conductes que fan patir i educar habilitats per reconèixer el risc i saber com afrontar-lo, cal considerar la importància de l'educació afectiva i sexual des de la coeducació, aprofundint en les diferències de gènere i el respecte mutu.

Tots aquests elements es poden abordar des de l'escola de manera transversal, aprofitant diferents temes curriculars o en les tutories, fent servir eines atractives que fomentin la participació de tothom com dramatitzacions, jocs de rol, cassos hipòtetics, vinyetes de còmics, targes amb les preguntes més freqüents, fotografies, vídeos, fragments de pel·lícules etc. Aquesta modalitat d'educació per la salut, adequant les eines i els continguts a treballar segons

l'etapa, serveix igualment pels grups classe de primària i de secundària, com també pels grups amb necessitats especials.

Les actuacions puntuals de prevenció i promoció de la salut en la pròpia escola, els llocs d'oci on es troben els joves, amb l'objectiu de fer-los reflexionar sobre les seves actituds i les conseqüències de les conductes amb risc, també poden ser interessants. Es tracta d'apropar a diferents actors o agents de salut al seu territori, perquè els joves els puguin considerar com persones referents per demanar suport quan el necessitin.

La informació basada en el coneixement científic i l'educació sexual són drets reconeguts per la Carta dels Drets en Salut Sexual i Reproductiva de la Federació Internacional de Planificació Familiar (IPPF), i per la Organització Mundial de la Salut (OMS). En el nostre medi encara no es disposa d'un programa coherent i transversal d'educació sexual que sigui: universal, evolutiu, sensible a les qüestions de gènere, lliure de prejudicis i estereotips, objectiu, crític i plural, basat en un enfocament positiu de la sexualitat, l'affectivitat, l'amor i les relacions personals.

Grup de treball

- Quim Cabra, pedagog i professor de secundària.
- Victòria Camps, Presidenta de la Fundació Víctor Grífols i Lucas.
- Enriqueta Díaz, professora de l'IES Arnau Cadell de Sant Cugat del Vallès.
- Sílvia Egea, psicòloga clínica.
- Isabel Ferré, metgessa del Centre d'Atenció a la Salut Sexual i Reproductiva (CASSIR) de Badalona.
- Carme García, professora de l'IES Menéndez Pidal.
- Sílvia López García, psicòloga clínica del Programa de Salut Sexual i Reproductiva (PASSIR) Barcelona. Parc de Salut Mar. Institut Català de la Salut (ICS).
- Maria Rosa Ribas, infermera i escriptora.
- Rosa Ros, coordinadora del grup de treball i directora del Centre Jove d'Anticoncepció i Sexualitat (CJAS) de l'Associació de Planificació Familiar de Catalunya i Balears.
- Pilar Serón, psicòloga clínica.

Títols publicats

Quaderns de bioètica:

25. *La ética, esencia de la comunicación científica y médica*
24. *Maleficencia en los programas de prevención*
23. *La ética y la investigación clínica*
22. *Consentimiento por representación*
21. *La ética en los servicios de atención a las personas con discapacidad intelectual grave*
20. *Retos éticos de la e-salud*
19. *La persona como sujeto de la medicina*
18. *Listas de espera: ¿lo podemos hacer mejor?*
17. *El bien individual y el bien común en bioética*
16. *Autonomía y dependencia en la vejez*
15. *Consentimiento informado y diversidad cultural*
14. *Aproximación al problema de la competencia del enfermo*
13. *La información sanitaria y la participación activa de los usuarios*
12. *La gestión del cuidado en enfermería*
11. *Els fins de la medicina*
10. *Corresponsabilidad empresarial en el desarrollo sostenible*
9. *Ética y sedación al final de la vida*
8. *Uso racional de los medicamentos. Aspectos éticos*
7. *La gestión de los errores médicos*
6. *Ética de la comunicación médica*

5. *Problemas prácticos del consentimiento informado*
4. *Medicina predictiva y discriminación*
3. *Industria farmacéutica y progreso médico*
2. *Estándares éticos y científicos en la investigación*
1. *Libertad y salud*

Informes de la Fundació:

4. *Les prestacions privades en les organitzacions sanitàries públiques*
3. *Clonatge terapèutic: perspectives científiques, legals i ètiques*
2. *Un marc de referència ètic entre empresa i centre de recerca*
1. *Percepció social de la biotecnologia*

Interrogants ètics:

3. *La subrogació uterina: anàlisi de la situació actual*
2. *Afectivitat i sexualitat. Són educables?*
1. *Què cal fer amb els agressors sexuals reincidents?*

Per a més informació: www.fundaciogrifols.com

FUNDACIÓ
VÍCTOR
GRÍFOLS
i LUCAS

Afectividad y sexualidad. ¿Son educables?

Interrogantes
de la Fundació
02
Víctor Grífols i Lucas

SUMARIO

Pág.

Presentación.....	45
1. Introducción	47
2. La sexualidad.....	51
3. Establecer límites	56
4. Educación y sexualidad	58
5. Comunicación y género.....	64
6. Adolescencia y riesgo.....	67
7. La incidencia de los cambios sociales	71
8. Conclusiones	74
Grupo de trabajo.....	77
Títulos publicados.....	78

PRESENTACIÓN

La nueva ley que regula el aborto, aprobada por el Parlamento español, lleva por título «Ley Orgánica de Salud Sexual y Reproductiva y de la Interrupción Voluntaria del Embarazo». El título indica que es necesario priorizar la formación en salud sexual y reproductiva, puesto que lo ideal sería que la decisión de abortar no se produjera jamás debido a embarazos indeseados, que supone el motivo más frecuente de aborto. La educación sexual en nuestro país ha sido siempre una asignatura pendiente. Era un tema tabú durante el franquismo y, con la democracia, no ha existido la suficiente voluntad para su abordaje y la puesta en práctica de un modelo de educación reproductiva adecuado a la época, a las características y a las necesidades de nuestra sociedad.

Educir sexualmente implica como mínimo dos cosas: *a)* ayudar a las mujeres que deciden interrumpir un embarazo a tomar la decisión con plena conciencia y responsabilidad por lo que hacen, puesto que siempre se trata de una opción difícil y traumática; *b)* formar a niñas y niños para que aprendan a afrontar las relaciones sexuales con conocimiento del sentido y las consecuencias que pueden conllevar, y con capacidad para hacerse responsables. Una de las cuestiones más debatidas por la ley ha sido la propuesta de que las menores pudieran interrumpir el embarazo sin informar de ello a sus padres. Aun cuando el trámite parlamentario de la ley rebajó la propuesta inicial, limitando la no información a los padres a los casos realmente conflictivos, lo cierto es que cada vez estamos más dispuestos a reconocer a los menores de dieciocho años una madurez equivalente a la que se da por supuesta cuando una persona llega a la mayoría de edad. Este punto de vista no es congruente con el abandono de la formación dirigida a que la iniciación en las relaciones sexuales se desarrolle con la máxima responsabilidad y conocimiento.

Tanto o más importante que contar con una legislación que reconozca la autonomía reproductiva de la mujer es poner en marcha medidas efectivas dirigidas a disminuir el número de embarazos no deseados. Es necesario incidir en la prevención, la educación y la corresponsabilidad de mujeres y hombres y transformar las condiciones que llevan a embarazos imprevistos. El Consejo de Europa, en un informe fechado en 2008, al tiempo que reco-

mendaba a los países miembros una regulación que respetara la autonomía de las mujeres para decidir, añadía que la regulación debería ir acompañada de campañas más efectivas para la prevención de los embarazos. Dicho de otro modo, la interrupción voluntaria del embarazo nunca debería ser vista como uno más entre los métodos anticonceptivos.

La educación empieza por la información, pero va más allá de esa información. No basta con aumentar la difusión de preservativos y enseñar su uso, ni tampoco incidir más en las campañas de control de la natalidad. La formación de la persona para que aprenda a actuar con criterio y con responsabilidad va más allá de la mera información. Es por ello que se debe insistir en la necesidad de políticas y programas que promuevan una auténtica educación sexual.

No es una tarea fácil de llevar a término. Todavía menos en unos tiempos en los que toda la información que los menores reciben a través de los medios audiovisuales va en contra de la educación sexual que es preciso emprender. Pero la dificultad del problema no es razón suficiente para omitirlo y dejarlo de lado. La experiencia de algunos países que se han tomado en serio la educación sexual, como Holanda, demuestra que se ha logrado disminuir el número de abortos en vez de aumentar, como ocurre en la mayoría de países que han regulado la interrupción voluntaria del embarazo. La nueva ley da mayor autonomía a la mujer para decidir interrumpir un embarazo. Sin embargo, mayor autonomía debería implicar siempre mayor responsabilidad.

Para ayudar a afrontar la cuestión, la Fundació Víctor Grífols i Lucas organizó una discusión con un grupo de expertos en educación, especialmente sensibilizados en la formación de la sexualidad. El debate contó con una ponencia inicial de Rosa Ros, que lleva años dedicándose a la materia y que se encargó también de coordinar la sesión. El resultado del diálogo es lo que viene resumido en este cuaderno, cuya intención es proporcionar a los más directamente responsables de la educación un conjunto de ideas, de opiniones y también de dudas acerca de una cuestión de tanta trascendencia como la que tenemos entre manos.

Victòria Camps
Presidenta

1. Introducción

Es cierto que poder hacer un planteamiento libre de una materia siempre tan controvertida como es la educación afectivosexual es un paso adelante en el camino de la enseñanza; pero por otra parte sus obstáculos, premisas y conclusiones nos hacen ver que se ha avanzado sobre todo en la teoría y no tanto en la práctica.

En la actualidad se acepta que los conocimientos aprendidos mediante un proceso educativo continuo para la salud en la infancia y la primera adolescencia pueden contribuir a reforzar la personalidad y la autoestima, a lograr la identidad y a facilitar la adopción de actitudes positivas hacia la afectividad, las relaciones con los demás, la sexualidad, etc.

El adolescente actual sigue siendo tan vulnerable como lo eran sus padres ante las nuevas situaciones y emociones que le plantea el crecimiento y el camino hacia la madurez. Más información, más libertad en prensa, radio y televisión, más consumo de imágenes, más libertad de acción y más comprensión social no han logrado solucionar lo que carece de solución genérica, que es formar y ayudar a crecer a un ser sexual y afectivo, libre y con criterios que permitan la creación única, original e intransferible de cada uno de ellos como seres humanos.

El adolescente está sometido a un bombardeo salvaje de información, de modelos, de estímulos, de consumo, pero precisa y no encuentra los espacios donde repensar y contrastar todo lo que ha aprendido y debe interiorizar para poder compartir.

Las cuestiones que forman parte de las relaciones más íntimas entre las personas, como es el disfrute de la sexualidad, con frecuencia están sometidas a la doble moral y a un entendimiento por parte de la sociedad fraccionado y poco homogéneo. Nos conmociona el embarazo y el aborto en el grupo de adolescentes, sus comportamientos rozando el riesgo, el consumo de diferentes drogas en edades cada vez más tempranas, las nuevas adicciones a las pantallas (Internet, móvil...), su forma de expresar lo que sienten, etc., pero nos cuesta, tanto desde las instituciones políticas y sociales como

desde los profesionales, dar una mirada amplia y llevar a cabo una reflexión multidisciplinaria para encontrar una respuesta más adecuada a sus necesidades.

Es incongruente que, ante la actual situación social, se hable tanto de la importancia de la educación afectivosexual, desde una mirada global, y no se aborden las dificultades dentro del marco familiar ni se establezca de forma transversal en la raíz de la enseñanza reglada.

Existen estudios que ponen en evidencia que la educación integral en sexualidad y afectividad puede propiciar el respeto hacia el otro, retrasar de modo efectivo el inicio de la actividad sexual, reducir su frecuencia y la de las relaciones sexuales coitales no protegidas, disminuir el número de parejas sexuales y aumentar el uso de anticonceptivos seguros.

Hablar con naturalidad de la sexualidad desde una mirada objetiva y positiva nos llevará a tratar cuestiones muy relacionadas con ella, como las drogas y la infección por el VIH/sida, de un modo distendido y educativo.

Breve historia de la educación afectiva y sexual en nuestro país

Si hacemos un poco de historia, ya en una publicación del mes de noviembre del año 1976, el número 10 de la revista *Perspectiva Escolar*, de la Fundación Rosa Sensat, se presentó un monográfico sobre «Educación sexual». En su presentación se comentaba que el documento solo pretendía «sacudir» el panorama, vencer prejuicios, tabúes o concepciones sin fundamento y hacer perder a los educadores el miedo a afrontar la sexualidad y el placer de los niños y niñas (¡y el suyo propio!) e impulsarlos a iniciar un trabajo serio y documentado, al objeto de que fueran capaces de ayudarles a encontrar el placer de vivir y de comunicarse.

En 1981, en Cataluña se desarrolló el primer proyecto en España de un «Programa de educación sanitaria en la escuela». Esa propuesta surgió de un conjunto de profesionales del mundo de la salud y la enseñanza, que pusieron de manifiesto la necesidad de llevar a cabo un trabajo coordinado entre sani-

tarios y docentes y concluyeron que era necesario un trabajo educativo y preventivo desde los primeros años de vida.

En 1990, la nueva ley de educación, la LOGSE, incorporó los «ejes transversales». La educación sexual y afectiva fue uno de los temas transversales que planteaba la reforma educativa.

Se acepta ya desde hace tiempo que el trastorno en cuanto a la afectividad y la sexualidad que se sufre en la etapa adolescente puede repercutir en todo el proceso formativo en general. En este contexto, entender la sexualidad como parte esencial del proceso de desarrollo y de equilibrio emocional justifica por sí mismo la necesidad de introducir dicha materia en los diseños curriculares.

Cobra cada vez mayor sentido que la educación sexual y afectiva se contempla como tarea de gran importancia que es preciso abordar desde la propia institución escolar, atendiendo al importante papel vertebrador que desempeña en el desarrollo de la personalidad y social de los adolescentes.

Hace unos años se publicaron varias propuestas educativas para la educación secundaria en forma de crédito variable. Así, en algunos centros se empezó a trabajar la educación afectiva y sexual con el alumnado de tercer o cuarto curso de ESO durante un trimestre, con tres sesiones semanales en grupos más reducidos.

Últimamente, la parte variable del currículo como principal vía de introducción de esta temática en la enseñanza reglada se ha reducido mínimamente, al tiempo que se ha pedido a la escuela que se haga cargo de nuevos y cada vez más diversos retos sociales.

Hoy en día, con la nueva ley de educación, la LOE (2006), que incorpora la supresión de los créditos variables, se ha perdido el espacio donde esas materias «transversales» podían ser abordadas sistemáticamente. Se ha vuelto a un modelo fraccionado y reduccionista, el de los «talleres» que se realizan puntualmente durante la hora de tutoría, generalmente con la colaboración de especialistas externos al centro. Estos talleres tratan sobre todo de los riesgos o el uso correcto del preservativo, dejando a un lado las dudas, los miedos y

la emotividad que generan las nuevas fantasías y las primeras relaciones compartidas, que tanto tienen que ver con las actitudes y los comportamientos en esa época del crecimiento.

Para hablar de educación sexual, en primer lugar deberíamos hacer una reflexión sobre el sentido que cobra la sexualidad.

2. La sexualidad

Para empezar a conocer con qué concepto estamos trabajando resulta necesario definir primero el sentido de la sexualidad. Hay dos elementos básicos para delimitar mínimamente el concepto: por un lado, que somos seres sexuales desde el nacimiento, y por el otro, que la sexualidad es totalmente subjetiva. Conjugando ambos parámetros lograríamos nuestro propósito, pero la dificultad es elevada, tanto como definir el amor o aquellos conceptos en los que la materia prima potencial pertenece intrínsecamente al ser humano y la subjetividad acaba por materializarla. ¿Dónde ponemos los límites?

Según el Dr. Pere Folch Mateu, prestigioso psiquiatra psicoanalista, la sexualidad entendida en su dimensión más amplia, de amor, afectividad, corporeidad, descubrimiento, búsqueda de placer... es la que nos lleva a establecer la relación con el otro para comunicarnos. Nos acompaña durante toda la vida, la sentimos, la vivimos, pero a menudo no resulta fácil hablar de ella.

Aun cuando es muy difícil concretar su sentido, el concepto sobre sexualidad que la Organización Mundial de la Salud (OMS) hizo público en el año 1975 aúna con precisión algunos de los elementos esenciales que ayudan a constituirlo: «La sexualidad es una energía que nos motiva a buscar afecto, contacto, placer, ternura e intimidad. La sexualidad tiene que ver con el cuerpo, pero influye en nuestros pensamientos, sentimientos, emociones, acciones e interacciones y, por tanto, tiene influencia en la salud física y mental». Nos habla de una energía vital que, en función de los rasgos personales y las diferentes fantasías, experiencias y mensajes, irá construyéndose de forma individual.

Ante esa caracterización de la sexualidad, un gran número de prácticas sexuales de los adolescentes nos llevan a pensar en la necesidad de muchos de ellos y ellas de buscar cariño, una identidad propia o ser reconocidos cuando carecen de los referentes del entorno más próximo o bien sufren privaciones o situaciones sociales desfavorecidas.

La globalidad y la riqueza de la sexualidad necesitan de un buen conocimiento de uno mismo, y ello exige que su desarrollo sea a la vez cognitivo, reflexivo e integrador.

En la actualidad, en los diferentes foros internacionales se usa la expresión «salud sexual y reproductiva» para aglutinar todo lo que forma parte de las relaciones afectivas, sexuales y reproductivas.

Enmarcada en un proceso continuo desde el nacimiento

Como seres sexuados desde que nacemos, sabemos que la sexualidad se establece desde el momento de nacer y seguramente desde mucho antes, desde el propio deseo de concepción de los futuros padres. Esto que viene marcado por naturaleza tiene que instalarse y asimilarse en nuestra vida de manera natural, no como un añadido a partir de cierta edad.

Se sabe que el «vínculo» que se establece con el bebé, con los primeros cuidados y atenciones, cómo se da el alimento, la ternura en las caricias, las palabras y su tono, está llenando este cuerpo de afecto y de sensaciones y, por lo tanto, de energía sexual. Hoy se conoce que la memoria neuronal es sensible al afecto y, por ello, como seres sexuales que somos se considera un elemento clave en la relación con el otro.

Desde la concepción fisiológica y a partir de la condición de seres sexuales, se crea un género u otro, masculino o femenino. Sin embargo, las características personales, el impacto individual de las diferentes experiencias y la subjetividad de cada cual acabarán de modelar las diferencias y la forma de comportarse, según el género. Los roles familiares y sociales —en un primer estadio— empiezan a trabajar para hacer de la vida de este bebé un mundo lleno de experiencias afectivas que marcarán su bagaje en la vida.

Desde esta visión, se debe entender que la sexualidad y su expresión es un *continuum* desde que nacemos; se trata de un proceso que acompaña al crecimiento y que se irá llenando de contenido y expresando en función de las relaciones más cercanas, los conocimientos que se van adquiriendo, el afecto recibido, las emociones y sensaciones despertadas y las distintas experiencias, entre otras. Asimismo, es muy cierto que en la época de la adolescencia, con la maduración de los caracteres sexuales secundarios, todas las vivencias interiorizadas a lo largo del crecimiento surgen con fuerza y se expresa y se

materializa el «deseo» de compartir la sexualidad y escoger con quien compartirla.

Como ya se ha comentado, existe un recorrido, un bagaje sobre la cuestión de la sexualidad desde sus inicios que acompaña al adolescente. Así pues, su comportamiento, su forma de ser, sus actitudes, muchas de las situaciones que después vivirá y se reflejarán en la expresión de la sexualidad, estarán íntimamente relacionados con las vivencias anteriores. Por todo ello, en la época de crecimiento más importante, la etapa adolescente, la afectividad y la sexualidad se deberán considerar y atender en su sentido más amplio, tanto corporal como emocionalmente.

A pesar de que la época de la adolescencia es el momento en que la conciencia de nuestro sexo y de la energía sexual es más clara, pasional, agobiante, etc., tras esta etapa seguimos sintiendo nuestro cuerpo y necesitando los placeres del contacto y el afecto que nos proporcionan, aunque hablemos de niveles diferentes.

Al mismo tiempo, es incuestionable que los humanos también somos seres culturales. Por lo tanto, en el crecimiento global de la persona y también en la evolución de la sexualidad y su expresión a lo largo de la vida, el medio social más cercano y los valores y las creencias (familia, escuela, religión, cultura del país de origen, políticas, marco jurídico, etc.) que lo rodean tendrán un considerable peso e influencia. Así pues, chicos y chicas durante su etapa de formación y maduración incorporan valores y actitudes que ayudan a modelar su forma de entender, vivir y compartir la sexualidad.

En concreto, son muchos los factores, internos y externos, que ejercerán su acción en el desarrollo y la realización de un ser sexuado y cultural: el afecto, el aprendizaje, la experiencia, las relaciones con los demás, el grado de autoestima, el amor, la relación con los iguales, el respeto, la intimidad, la empatía, el conocimiento y aceptación del propio cuerpo, la capacidad de sentido crítico, el grado de competencia en la resolución de los problemas, la sensibilidad personal y la tolerancia a la frustración y un largo etcétera, en función de la familia, el país y la cultura que nos ha rodeado.

La importancia del contacto y el cuidado

La importancia del primer *vínculo afectivo* con nuestro cuerpo sexuado nos lleva a reconocer que la actitud y el cuidado de los padres/madres o primeros cuidadores adultos con los niños contribuirán a construir su personalidad y, por ende, su identidad sexual.

Los primeros estímulos de afecto también lo son de placer físico, al tiempo que inciden en la formación psíquica. Por ejemplo, no es lo mismo la experiencia de un niño que tiene una madre que lo mimá, que le da el pecho, que lo baña, que le da un masaje, una persona que estimula su parte sexual desde el afecto y el equilibrio, que la experiencia que vive un bebé olvidado o que está descuidado por otros motivos o problemas personales o familiares. Así se va creando la «mochila del niño», que se irá llenando con las propias experiencias en este campo y que serán la base a partir de la que se generarán actitudes y comportamientos en el adulto en que se va a convertir.

Desde esta premisa, entendemos que la verdadera educación afectivosexual empieza en la niñez, donde es necesario transmitir y replantear de forma continuada la importancia del contacto con el próximo con gestos, palabras, caricias, miradas, sonrisas..., así como con la comunidad de convivencia.

Pero cuando llega la adolescencia se producen cambios estructurales, tanto fisiológicos como psicológicos y sociales. Es una etapa caracterizada por la maduración de los caracteres sexuales secundarios, con cambios en la imagen corporal y sensaciones y sentimientos que se presentan como un desafío y que en muchas ocasiones no se sabe cómo conducir ni afrontar. Los cambios fisiológicos no se producen al mismo ritmo que los cambios psicoafectivos y algunas sensaciones corporales, junto a las fantasías sexuales, llevan a los adolescentes a ponerse a prueba muy pronto y a enfrentarse con riesgos todavía no reconocidos.

En estos momentos tan esenciales, el adolescente puede rechazar los cuidados de la infancia, pero necesita más que nunca la mirada y la escucha de los adultos de referencia, que lo acompañen, que estén alerta y que contrasten muchas de las vivencias que irá juntando. Es la época de experimentar, probar, comprobar, sentir e interiorizar sensaciones y emociones nuevas, aunque

les sean difíciles de gestionar. Si encuentran apoyo y una buena escucha en los momentos difíciles y a menudo de sufrimiento, estarán bien posicionados para rehacer el camino y cambiar actitudes y comportamientos.

Se ha ido evidenciando que la sexualidad tiene mucho que ver con el tema del cuidado desde el principio de la existencia. Cómo han sido cuidados, qué transmisión han recibido estos jóvenes dentro de la familia del significado de *cuidar* al otro y cuidarse a uno mismo, cómo se han sentido amparados en distintos momentos... Todo ello se va a traducir en un mayor o menor equilibrio emocional y se va a reflejar en su forma de comportarse y en la relación con los demás.

A menudo, los psicólogos y otros profesionales expertos atienden a jóvenes que han estado verdaderamente desamparados, que no han aprendido a cuidarse, porque han recibido una atención muy deficiente. En este tipo de situaciones, el camino hacia la identidad es complejo y las relaciones son fácilmente insatisfactorias, existe una gran vulnerabilidad y las conductas suelen ser más arriesgadas y se repiten. Se desconecta la parte emocional de la parte sexual y ambas se disocian. La situación puede complicarse todavía más cuando los adolescentes han sido «abandonados» en origen y, por reagrupamiento familiar, llegan a nuestro país con otro bagaje cultural y experimental. Deben hacer otro luto, dejando su grupo de referencia, e intentar integrarse en el mundo escolar y encontrar una comunidad u otro grupo de iguales que les permita construir o reafirmar la identidad.

3. Establecer límites

Los expertos en educación dicen que educar siempre es enseñar cosas, no se puede educar sin enseñar nada. En efecto, enseñar cosas significa «mojarse» o tomar partido. Uno no puede transmitir un conocimiento o una información sin contenidos o como una imposición.

Ahora bien, la tarea de la educación también consiste en poner límites, que ayudan a conseguir la verdadera individualidad y libertad. Nos podemos equivocar o no, pero el niño y también el adolescente están esperando del educador (familia, enseñante, profesional de la salud...) que les diga hasta dónde se puede llegar, qué se puede hacer y qué no se puede hacer, por qué es necesario comportarse de una forma u otra, etc. Entre el educador y el educando no existe igualdad, sino una asimetría que es bueno mantener, porque, en caso contrario, el educador no ejerce de educador, sino que se convierte en un compañero más, y educar pierde todo su sentido. Esto también es válido en el ámbito de la sexualidad y de la afectividad. El respeto hacia los demás y a las diferencias se aprende sobre todo en casa, pero también en el aula.

En la sexualidad y su expresión, los límites esenciales se encuentran dentro de los derechos humanos y los principios de la ética. En la sexualidad compartida todo está permitido siempre y cuando se garantice el respeto a la libertad del otro y no exista imposición. Establecer una idea de sexualidad genérica es tan sumamente complicado que supone anular, con toda seguridad, la expresión sexual de alguien. En sexualidad, al igual que en los demás aspectos de la vida, no todo es posible. Humanizarnos, justamente, es aceptar algunos límites. En este contexto cada sociedad pone unos límites y unos valores, y es necesario socializar a los niños y hacerlos progresivamente partícipes de los límites y los valores de la sociedad en la que viven.

Ahora bien, para reafirmar la personalidad y poner a prueba qué se siente, en esta etapa de cambios tan importantes es importante comprobar las capacidades, «transgredir» los límites impuestos y a menudo probar hasta dónde se puede llegar. En el proceso de aprendizaje e interiorización de todo lo que se adquiere, entra de lleno la experimentación y el derecho a equivocarse.

Muchas de las conductas para experimentar, para dar razón a las emociones y los sentimientos y para sentir cosas nuevas, a menudo se enmarcan más allá de los límites de la seguridad y el confort. En este contexto es donde el educador tiene que estar atento para contrastar y trabajar el sentido más genérico de la importancia de los límites, tanto para la convivencia como para encontrar un lugar en el mundo.

Es necesario aceptar que somos una individualidad, un «yo» único, pero que vivimos en comunidad con unos límites, unas reglas y unos principios que es preciso conocer y respetar para crecer dentro de ella. Por todo ello es necesaria la formación en valores y en especial la afectiva y sexual y, sobre todo, ante un mundo que ha hecho de la sexualidad y su práctica algo más que un principio natural de relación.

Cómo hacer llegar estos particulares y al mismo tiempo esenciales mensajes a la sociedad, a las familias, a los responsables de los centros educativos y, sobre todo, a los propios interesados (niños, adolescentes y jóvenes), en su formación como personas, es una cuestión que no está resuelta del todo.

4. Educación y sexualidad

Joan Brossa decía muy inteligentemente: «Las cosas importantes se aprenden, pero no se pueden enseñar». Sin embargo, también es cierto que el aprendizaje forma parte intrínseca de la educación y la formación desde el nacimiento, pero ¿cómo se debe enseñar la sexualidad, de qué modo?

Por lo tanto, la educación afectivosexual es un proceso que debe empezar en los primeros años de existencia y continuar a lo largo de toda la vida. En este proceso están implicados tanto la familia como la escuela y, en algunos momentos, otros adultos expertos o de referencia.

El rol de la familia

La familia es lo más importante, porque actúa como modelo de conducta, en especial en lo referente a las relaciones interpersonales, las relaciones afectivas y en una determinada forma de entender y ejercer los roles asociados a cada sexo.

Pero quizás la época de la adolescencia no es el mejor momento para que los padres empiecen a hablar de sexualidad con sus hijos. Existen una serie de aspectos previos que se deben empezar a trabajar desde la infancia: valores, respeto, cariño, demostración de afecto...

De hecho, cuando empieza a aparecer el tema de la sexualidad en casa, sobre todo la relacionada con el cuerpo y el placer, muchos padres piensan que ya se hablará de ello cuando el niño o niña tenga la edad adecuada. Pero, ¿cuál es este momento? ¿Debemos esperar a que los hijos lleguen a la adolescencia y empiecen a compartir su sexualidad o hayan vivido las primeras experiencias con mayores o menores situaciones de riesgo?

A menudo los padres, ante las diferentes expresiones de la sexualidad de los hijos e hijas durante el crecimiento, se sienten confundidos (jugar a médicos para investigar sus genitales, descubrimiento del cuerpo y de las sensaciones de placer cuando se tocan los genitales, manifestaciones de curiosidad al descubrir el cuerpo de sus padres, reacciones de placer al mimarlos o lavar-

los...). Surge la duda acerca de lo que está bien y lo que no, y hasta dónde se puede considerar normal lo que se observa.

Al mismo tiempo, las preguntas de los niños y niñas referentes a la sexualidad, en muchas ocasiones causan sorpresa o pudor. Da la sensación de que no se está preparado para responderlas. A veces, a sabiendas de lo que se quiere responder, no se sabe muy bien cómo decirlo. Siempre existirá la desazón y la duda y las diferentes opiniones de cómo educar sexualmente a los niños, puesto que en gran parte depende de cómo hemos vivido y sentido nosotros, los adultos, la propia sexualidad.

Alguien puede pensar que responder la verdad o dar información sobre la sexualidad puede despertar en los hijos más curiosidad o bien incitarlos a una sexualidad precoz (vivencias de la sexualidad adelantadas). Existen estudios que lo desmienten. El «saber» otorga tranquilidad y ayuda a reconocer la propia realidad sexual y sus límites.

La ignorancia y la negación nos hacen vulnerables; en cambio, el conocimiento y la proximidad a la realidad permiten la reflexión y aportan elementos de valoración para poder prever los riesgos y tomar medidas para evitarlos. Es necesario preparar a las personas para poder enfrentarse a los riesgos con conocimiento y criterio.

De todos modos, la gran mayoría de padres y madres son perfectamente conscientes de la necesidad de una educación sexual que sea clara, positiva y apropiada a cada edad y momento de la evolución. Eso quiere decir tratar siempre el tema con la máxima naturalidad y normalidad posibles.

Para un crecimiento saludable es necesario que intentemos abordar las cuestiones en torno a la expresión de la sexualidad en las diferentes etapas evolutivas. También debemos tratar con naturalidad las distintas formas de expresar la sexualidad, entre ellas las relaciones sexuales coitales y la manera de protegerse de un posible embarazo no deseado o de una infección de transmisión sexual como el sida, dándoles a conocer los medios de prevención (como el preservativo masculino y femenino u otros anticonceptivos). Está en juego su salud.

Cuando la información llega desde casa con normalidad se convierte con mayor rapidez en conocimiento, ayuda a tomar decisiones éticas y sienta las bases de una futura capacidad crítica y de gestión del riesgo.

Si consideramos a la familia como uno de los principales agentes educativos con respecto a la afectividad y la sexualidad, sería preciso tener en cuenta que en ocasiones requiere ayuda, pues, aunque el padre o la madre son imprescindibles en este proceso, a menudo lo que les ocurre es que no saben cómo hacerlo. Tampoco saben adónde acudir para pedir asesoramiento y ayuda cuando son conscientes de que lo necesitan para poder afrontar estos u otros temas con sus hijos.

El rol de la escuela

A lo largo de la educación infantil y primaria, también la escuela desempeña un papel fundamentalmente educativo, y en este sentido se pueden trabajar las actitudes, la afectividad, los roles no discriminadores y las informaciones básicas sobre sexualidad.

En la educación secundaria, coincidiendo con un determinado momento del desarrollo psicossexual, la educación afectivo sexual se convierte en una necesidad inexcusable. Para el propio adolescente es el momento más importante para contar con una serie de informaciones y una orientación que la familia no siempre es capaz de facilitar.

Si el afecto establece el vínculo esencial para convertirse en personas, nos proporciona los estímulos por el contacto con el otro y al mismo tiempo nos permite el equilibrio emocional, sería positivo que desde la escuela la educación sexual profundizara en mayor grado en la parte afectiva y las diferentes formas de relacionarse y comportarse, y no se entendiera solo como un compendio de datos e información sobre la anatomía y la fisiología reproductiva, los diferentes anticonceptivos, el embarazo y las infecciones de transmisión sexual.

La educación sexual tiene un componente ético innegable y una de las tareas de los educadores consiste precisamente en ayudar a los jóvenes a la creación de un código ético propio para que ejerzan sus derechos, respeten los dere-

chos de los demás y desarrollos actitudes y conductas más responsables y saludables en relación con la propia sexualidad.

Cuando se educa a los jóvenes como personas globales, sin separar la educación sexual de la educación de la personalidad, se produce una repercusión positiva en su educación sexual.

Existe un primer manifiesto de una «escuela de verano» sobre la educación sexual donde ya se hablaba de la necesidad de que los educadores introdujeran el tema de la sexualidad en la enseñanza desde el punto de vista de crecimiento personal. Se trata de situar la sexualidad y la afectividad dentro de un contexto de crecimiento y maduración personal. Por lo tanto, sería necesario emplazar la educación afectivo sexual dentro del entorno conceptual de la educación por la salud en un sentido amplio y positivo, aquel que tiene en cuenta los sentimientos y ayuda a crecer y a madurar, a reconocer los diferentes riesgos y a aprender a gestionarlos.

El trabajo en grupo, mixto o por sexos, participativo en forma de taller sobre aspectos concretos de la sexualidad y su práctica y teniendo en cuenta las diferentes etapas, puede ser positivo, pero siempre y cuando esté contextualizado en un ámbito de salud y crecimiento más global.

Por otro lado, es lógica y necesaria la educación y es lógica y necesaria la formación, pero hay que reconocer que existen cosas que son difíciles de enseñar tal y como los adultos piensan que es correcto; no todo se puede enseñar. Por mucho que se haya recibido una buena y correcta transmisión sobre el sentido y la importancia de la sexualidad, tanto por parte de la familia como de la escuela, o se viva en un entorno social positivo y enriquecedor de amistades y relaciones con «buenas influencias», la parte más íntima de la sexualidad, así como la emotividad y los sentimientos que esta genera cuando se comparte, también tendrá que ver con las características personales, el imaginario de cada uno y las vivencias y los sentimientos interiorizados individualmente. Por lo tanto, siempre existirá una elección y una manera propia y exclusiva de sentir y vivir la sexualidad.

Son muchos los elementos que participan en la expresión de la sexualidad: el grado de necesidad de afecto, la capacidad de independencia y no dependen-

cia, qué lugar se da al otro, las expectativas de la relación, qué se desea, qué se necesita del otro, qué se le pide, etc. Hasta qué punto este estado emocional y novel puede permitir ocuparse de la propia gestión y responsabilidad.

En muchos casos, la demanda de un adolescente en la consulta tras una situación de riesgo vivida tiene que ver con todo este galimatías de sensaciones difíciles de expresar verbalmente. Estos hechos también se deben contemplar en la educación afectiva y sexual.

El derecho a la educación en sexualidad descansa en una definición expresa-
da por expertos en derechos sexuales que manifiesta: «El derecho de todas las
personas, libres de coerción, discriminación o violencia: al mayor grado de
salud sexual posible (incluido el acceso a los servicios de atención en salud
sexual y reproductiva); a buscar, recibir e impartir información relacionada
con la sexualidad; a la educación sobre sexualidad; al respeto por la integri-
dad corporal; a la elección de la pareja; a la decisión de ser o no sexualmente
activo; a las relaciones sexuales consensuadas; a la decisión de tener o no hijos
y de cuándo tenerlos, y a disfrutar de una vida sexual satisfactoria, segura y
placentera».

La información y la educación, incluyendo la educación sexual, es una nece-
sidad y un derecho, incorporado como tal en diferentes acuerdos y conven-
ciones internacionales (la Convención sobre los Derechos de los Niños, el
Pacto Internacional sobre los Derechos Económicos, Sociales y Culturales y
el Programa de Acción de la Conferencia Internacional sobre la Población y
Desarrollo).

Estereotipos en la afectividad y la sexualidad

Cuando se imparte educación sexual, sin darse cuenta se puede caer en los estereotipos sobre la sexualidad y el amor. Puede ser poco educativo y a veces peligroso dar como ciertas ideas preconcebidas que ya funcionan socialmen-
te, es decir, que ya las sentimos incorporadas de manera inconsciente.

Se ha trabajado mucho desde el feminismo, desde la conciencia de una socie-
dad muy machista y patriarcal y la consideración de muchos aspectos negati-

vos y de poco valor de la feminidad y, por lo tanto, es lógico promover la mejora de la consideración social, personal y sexual de las chicas. Ahora bien, es necesario intentar no pasarse a la actitud contraria como educadores/as y reconocer igualmente las dificultades y las angustias que pueden tener tam-
bién los chicos. Ellos también son víctimas de una educación sexista que no les beneficia. Se debe dar mucha importancia a la escucha y a una mirada amplia (comunicación no verbal) de unos y otros, y sobre todo es importante invitar a los chicos y chicas a hablar, y «escuchar más, invitar a expresarse y
hablar menos».

La educación sexual necesita ser humanizada y menos estereotipada. El hom-
bre, que llora si es preciso, y la mujer, que tome la iniciativa.

5. Comunicación y género

La educación afectiva y sexual, como elemento fundamental en el proceso de cambios y crecimiento, debería mejorar las capacidades de comunicación y de interrelación con las demás personas, incluyendo el respeto a la diferencia en su sentido más amplio.

Las diferencias entre chicos y chicas en el proceso de construcción psicológica y social de la masculinidad y la feminidad se observan ya en el modo de comportarse y relacionarse durante la infancia, pero en la adolescencia se manifiestan con mayor claridad a partir de las fantasías, las expectativas y las emociones respecto a la sexualidad y, en especial, en la vivencia de las primeras relaciones sexuales compartidas.

Estas expectativas, emociones y sentimientos en relación con la afectividad y las relaciones sexuales de los chicos y chicas no son nada homogéneas y el camino hacia la identidad psicosexual de unos y otros es muy diverso. Es preciso encontrar los espacios de comunicación e intercambio para trabajar las diferencias entre chicas y chicos y el respeto mutuo.

La educación afectiva y sexual en la adolescencia debe incluir la dimensión de las relaciones personales y posibilitar que los adolescentes hablen, se comuniquen y comparten entre ellos, chicos y chicas, las dudas, los miedos, qué piensan y sienten en relación con la sexualidad, y aprendan a perder la vergüenza en la expresión verbal, a entender al otro y a respetarse. También sería bueno que este espacio común les ayudara a comprender y, por lo tanto, a rectificar algunas de las transmisiones familiares y sociales negativas.

En el trabajo educativo en grupo, en ocasiones es interesante y positivo que las dudas, las preguntas y las reflexiones sobre la sexualidad se puedan plantear en grupos pequeños y separados por sexos. Ellas y ellos se expresan con mucha más libertad y tranquilidad. Posteriormente será importante que compartan, también en grupo, lo que han discutido o consensuado por separado.

El aula mixta es muy interesante. Ellos y ellas deben convivir y deben mantener estas relaciones. Si no están de acuerdo con los prototipos con los que trabajan mentalmente, se lo pueden decir entre ellos y aprender juntos.

Cuando desde la escuela se trabaja la igualdad desde las diferencias en todo el proceso formativo, la reflexión y el debate sobre la afectividad y la sexualidad son más fáciles y pueden llevarse a cabo con grupos mixtos desde el principio.

La educación debe ser mixta y coeducadora, y a menudo no lo es. Se tiende a confundir una escuela coeducadora con la que es solamente mixta, cuando la escuela coeducadora es aquella que se propone trabajar sobre la discriminación entre hombres y mujeres con el objetivo de ir corrigiendo la desigualdad y la iniquidad entre unos y otros. Los principios de igualdad se deben trabajar desde las diferencias personales y sociales de los chicos y las chicas, potenciando la comunicación, el entendimiento y el respeto entre ambos sexos.

Propiciar la comunicación

Los educadores deberíamos propiciar más debates sobre el sexo y el amor entre los jóvenes para que escuchen distintos planteamientos entre ellos y los valoren, sobre el enamoramiento y los ideales que se esperan en las relaciones y cómo estos ideales son imposibles de alcanzar.

Durante mucho tiempo se impartían créditos de educación afectivo sexual y uno se daba cuenta de que los chicos y chicas, cuando se trabajaban esos temas con ellos y se les conducía hacia la cuestión de la educación afectivo sexual, acababan hablando muy poco de sexualidad y mucho de «cómo somos», cómo nos relacionamos, cómo nos sentimos y estamos en diferentes momentos. Quizás sea lo más interesante: llegar a hablar de cómo me relaciono conmigo mismo, con los demás, los miedos, las carencias y el significado de la afectividad. Si se logra esa comunicación, observas que permite avanzar mucho en todo el trabajo con los alumnos, no solo en el tema afectivo sexual, sino en el aumento de la autoestima y del bienestar individual, así como del grupo. A partir de ahí, se interesan más por lo que se enseña y tienen una mejor predisposición para aprender matemáticas u otras asignaturas, porque están mejor y las relaciones con los profesores y entre ellos mejoran y son más positivas.

Desde la enseñanza, una vez impartidos los contenidos informativos, es necesario ayudar a los alumnos a que se comuniqueen, a que piensen por adelantado acerca de situaciones con las que se pueden encontrar en sus relaciones personales con los iguales y de pareja, en los planteamientos y las implicaciones individuales diversas, en función de los sexos y de la forma de ser de cada persona.

6. Adolescencia y riesgo

Los expertos reconocen que existen comportamientos de riesgo o con riesgo implícito en las características de la personalidad adolescente. Con frecuencia, superar el peligro es un reto, es transgredir, ponerse a prueba para medir los propios límites e ir ganando autonomía. Pasar este punto de peligro, entre comillas, también forma parte de la adolescencia. Es decir, este es el peligro, pero es también el placer, de conseguir moverse, hacer o pensar diferente a como lo hacen los adultos.

Si transgredir forma parte de la etapa adolescente, también forman parte de ella los límites; luego los adultos (familia, escuela, comunidad...), como ya se ha comentado, deben poner límites para que los adolescentes puedan transgredir. Las nuevas experiencias y las prácticas de riesgo, entre comillas, deben hacer sufrir a los padres, ya que es algo generacional. Lo que ocurre es que existe un perfil de joven que se instala y tiene relaciones problemáticas con riesgo de forma continua. Son aquellos jóvenes que los profesionales observan que tienen relaciones conflictivas con casi todo. Son jóvenes con problemas, que suelen presentar conflictos con la práctica sexual, con las drogas, con la violencia, etc. Por lo tanto, se debe tratar de captar a tiempo esta diferencia para poder ayudarles.

Es importante que la sexualidad de los jóvenes en general no se entienda solo como una cuestión de ponerse en peligro, de riesgo o de saltarse las barreras. Con la educación afectiva y sexual se debe transmitir la parte de experiencia positiva, de placer, de gozo, de compartir, de disfrutar, de pasárselo bien y de respeto hacia el otro. Estos elementos positivos ligados a la sexualidad y a las relaciones compartidas deben tenerse muy en cuenta y son los que permiten hablar también de los riesgos de una forma más sencilla y llana.

Debemos construir una senda educativa que nos permita y permita a los jóvenes poder hablar de afectividad, respeto, fantasías, deseos, miedos, dudas, alegrías y satisfacciones, desde la vertiente positiva, para ayudarles a construirse un buen grado de autoestima y seguridad en ellos mismos.

Por lo tanto, es necesario intentar encontrar el modo de ayudar a los jóvenes —sea en clase de matemáticas, física, literatura u otras— a incrementar sus capacidades de pensar, analizar y prever las consecuencias posibles de sus actos. Se trata de ayudarles a disponer de criterios éticos y humanos y a saber dónde están, qué quieren, qué riesgos asumen, hasta dónde los asumen, qué problemas pueden tener al asumirlos y qué consecuencias pueden derivarse. Y finalmente, que cada cual elija su opción.

Jóvenes especialmente vulnerables

Cuando la referencia de los adultos es débil o no están atentos para acompañar y entender la complejidad del proceso de crecimiento, los adolescentes y los jóvenes lo tienen más difícil y sus conductas pueden ser un «paso al acto», y aunque estas suelen tener un significado de rebeldía, a menudo pueden llegar a sobrepasar los límites de tal forma que se pone en peligro su salud.

Por lo tanto, si en este viaje de crecimiento el apoyo familiar o social se tambalea, los jóvenes, con el motor de vida en marcha y en función de sus características de personalidad, pueden ser grandes actuadores y comportarse de forma poco contenida con hábitos muy poco saludables, pueden ser muy inhibidos y pasar a depender de grupos más marginales, o bien ser seducidos por la fuerza de la violencia y llegar a sufrir trastornos emocionales o mentales, entre otros.

De hecho, en las conductas reactivas relacionadas con el malestar hacia el entorno más próximo, no hay ninguna conciencia del riesgo. Se trata de llamar la atención y buscar algún elemento identitario, en concreto que se les tenga en cuenta a cualquier precio.

Como ya se ha comentado, los chicos y chicas que viven y se relacionan en un entorno familiar y social poco favorable, tienen más posibilidades de caer en conductas de mayor riesgo. Ahora bien, a veces existen situaciones que acompañan al adolescente (divorcio de los padres, pérdidas de familiares o amigos, maltrato, abuso, etc.) que lo pueden conducir de manera puntual o con mayor regularidad a relacionarse con grupos de iguales problemáticos y enfrentarse

a comportamientos contradictorios y poco saludables, que a menudo hacen sufrir pero que no pueden ni saben cómo evadir.

En este contexto, la educación puede mejorar el estado de ánimo negativo y la necesidad de actuar como forma de presentación individual y de llamar la atención. Si se puede superar esta etapa de relación continua con riesgos de todo tipo, es de suponer que será posible ejercer el control de uno mismo. En cambio, mientras no se le suponga aún dicho control, será necesaria una educación especial y a veces individualizada. En este caso, también existe una tarea educativa que es preciso desempeñar desde la escuela.

Son jóvenes con un perfil de mucha vulnerabilidad, son más vulnerables que otros muchos porque tienen carencias importantes. Suelen presentar una serie de aspectos que ya desde pequeños observamos en su historia y que les convierte en muy frágiles y vulnerables por las carencias afectivas, emocionales, de habilidades, y que les afecta en su relación con ellos mismos y con los demás.

¿No es positivo cierto miedo? Aristóteles afirmaba que el miedo era una pasión que, bien controlada, en el momento adecuado, puede ser buena y útil. Para el enseñante, educar es enseñar a controlar las emociones y las angustias en este sentido. Es decir, enseñar a enfadarte cuando te tienes que enfadar y a tener miedo cuando debes tener miedo. Se trata de vehicular las emociones con los límites adecuados.

Pensamos que esto no se puede ver como absolutamente negativo. No se trata de evadir los problemas y decir: «No, es que esto produce miedo». Se trata de hacer entender que las dudas y el miedo son una condición humana y que se precisa conocimiento, criterio y adquisición de habilidades para enfrentarse a ellos.

En muchos momentos, en relación con la práctica sexual y la transgresión, se ha comprobado como el recurso del miedo suele generar mayor deseo, ganas e impotencia. Es importante hacerles conectar con la realidad, ayudarles a pensar y a decidir si se sienten preparados para mantener o no relaciones sexuales o si, por el contrario, todavía necesitan más tiempo para llegar a sentirse preparados o preparadas.

El ejercicio de la sexualidad es un placer, pero todo placer mal llevado puede hacer sufrir, puede llegar a constituir un trastorno que a menudo se manifiesta en la clínica. Es decir, cualquier placer puede convertirse en un trastorno o una adicción. Estamos ante un tema muy complejo que posiblemente esté relacionado con la educación y la cultura, pero también con las propias dificultades emocionales o trastornos de la personalidad.

Se ha hablado del culto a la imagen, y muchas veces, cuando trabajas de forma más continuada con los adolescentes, te das cuenta de que al fin y al cabo es una coraza. Y cuando se quitan la coraza te encuentras con una persona con muchas carencias y necesidades, junto a una gran soledad, y lo que han presentado viene a ser el vestido de «batalla».

También se ha hablado de adolescentes muy débiles, muy vulnerables y con muchas carencias. Pero la realidad es que gran parte de centros educativos (escuela, instituto...) difícilmente cuentan con espacios donde se pueda escuchar a los adolescentes y se les facilite el apoyo adecuado.

A la vez, desde la familia tampoco se les puede escuchar y con frecuencia llegan a las consultas de distintos servicios o profesionales expertos con las conductas conflictivas o los trastornos muy instaurados y difíciles de trabajar.

Es necesario esforzarse para prever las necesidades y las carencias de estos adolescentes durante su infancia, antes de que el conflicto y el riesgo sean su único modo de relacionarse con la vida, con los iguales y con la sociedad.

En este sentido, la educación afectivo sexual, tal y como se ha defendido en este intercambio entre expertos, es decir, entendida desde un punto de vista global de salud física y psíquica y de formación para el equilibrio emocional, puede constituir un buen elemento de ayuda para estos chicos y chicas más vulnerables.

7. La incidencia de los cambios sociales

La sociedad hoy en día «globalizada» y las nuevas tecnologías de comunicación son una fuente de información casi inalcanzable y, al mismo tiempo, para llamar la atención de los jóvenes y aumentar el «consumo», se propagan mensajes y propuestas que facilitan con demasiada frecuencia adelantarse a buena parte de los acontecimientos de esta etapa. Tal y como se ha venido tratando a lo largo de esta presentación, sabemos que todos los cambios necesitan de un proceso para su integración, y más en un periodo de crecimiento tan importante como la adolescencia, cuando esos cambios suelen ser vividos con cierto miedo y sufrimiento, donde debe existir un espacio para el luto por las pérdidas infantiles y la euforia por las nuevas conquistas.

También la relación y la convivencia con jóvenes de otras culturas han desvelado antiguas y nuevas formas de superar retos. A menudo, los adolescentes más vulnerables y con mayor riesgo social, sobre todo las chicas, se sienten seducidos y pueden sufrir las consecuencias.

Existe una verdadera contradicción entre lo que los expertos observan y reconocen como conflictos importantes para la salud de los jóvenes y la gran permisividad que predomina en la sociedad en muchos de los mensajes, imágenes, ofertas de ocio e invitaciones al consumo que estos jóvenes reciben con asiduidad. Sin ir más lejos, la propia droga se mueve en una dinámica de mercado (facilidad para su adquisición, grandes beneficios, impunidad, etc.) y la sexualidad, incluida la publicidad, se banaliza y se presenta a menudo como compulsiva, desatada de la intimidad e incluso agresiva. Estamos ante hechos que ocupan periódicos y ponencias pero que son difíciles de abordar desde las políticas educativas y sociales.

Con respecto a Internet, es lo que es y lo que no se puede hacer es ponerse en contra. Cuando los padres se preocupan por las horas que pasan sus hijos delante del ordenador y por los peligros que puede entrañar la navegación por Internet, quizás no les falte razón, pero no es factible ni sería bueno hacer desaparecer la informática e ir en contra del progreso. Es importante que se les ayude a saber hacer un buen uso de ella, igual como se debe hacer con los niños cuando están demasiadas horas con los dibujos animados de

la televisión. En la educación global, es ya imprescindible ayudar a los adolescentes a entender qué es Internet, qué informaciones convienen y son útiles y cuáles no.

Seguramente, la mayor parte de la información sexual que reciben los niños y los adolescentes de hoy procede de la televisión, de las revistas y del entorno audiovisual: cine, Internet, videojuegos, etc. Dicha información está muy poco ordenada y una de las funciones de la educación es precisamente poner orden a la información, contrastarla y explicar por qué todo lo que se ve y se lee no es igualmente correcto.

Otra realidad es que a día de hoy nos encontramos con adolescentes que carecen de espacio propio para probar y relacionarse con su pareja, su intimidad y su protagonismo, debido a que sus padres y madres también están probando nuevas parejas, y se ven compitiendo con sus padres que van a ligar y que están como ellos, en el inicio de nuevas relaciones. ¿Cuántas veces los profesionales nos hemos encontrado con un embarazo que se presenta como un «síntoma» ante la situación de conflicto que se está viviendo o como una queja inconsciente para llamar la atención?

Sin embargo, también es verdad que la escuela a menudo debe sustituir lo que a veces la familia no está en condiciones de aportar. La escuela ofrece igualdad de oportunidades. Si el adolescente tiene unos padres que no se quieren, que solo dan mal ejemplo, que compiten con él, que le abandonan, la escuela es la que puede compensar, de algún modo, esa percepción, puesto que la familia no está en condiciones de hacerlo.

En cuanto a la atención en los servicios de salud, se viene observando un cambio espectacular y rápido de la población, así como de sus comportamientos. Una parte de esa nueva sociedad adulta tiene otros valores o valores diferentes, que seguramente también repercuten, y no siempre en positivo, en la vivencia afectiva y sexual de las personas. Dentro de estos cambios se observa que la práctica o uso de la sexualidad se considera con demasiada frecuencia un objeto de consumo, en el que prevalecen la genitalidad y el placer instantáneo y narcisista, cuando la sexualidad, tal y como lo entendemos, no debería estar sujetta al mercantilismo. Y ya hemos podido constatar

como esa frivolidad en las prácticas sexuales, como un «todo es posible», en muchas ocasiones deriva en trastornos de identidad y personalidad que precisan ayuda.

Por otro lado, todavía hoy la formación del profesorado contiene muchos vacíos que sería necesario llenar. Si hay que educar en valores, ¿quién enseña a los futuros maestros a hacerlo y dónde se forman para educar moralmente? En la facultad, en la formación del profesorado no se suelen abordar los aspectos fundamentales para una coeducación, señalando la parte objetiva y subjetiva de las diferencias esenciales entre las chicas y los chicos y explicando cómo trabajar el respeto y el entendimiento entre estas diferencias. Por ello, la transversalidad en cuanto a la educación afectivosexual resulta harto difícil.

8. Conclusiones

Un poco más de atrevimiento desde las diferentes instituciones para hablar claro de estas cuestiones a las familias y a la sociedad en general iniciaría un debate sensibilizador y de reflexión que permitiría abrir resquicios. Las diferentes instituciones sociales, sobre todo familia y escuela, deben reencontrarse.

En cuanto a los aspectos de las relaciones interpersonales, la comunicación, las actitudes, los comportamientos y la sexualidad, varias experiencias han demostrado que la discusión y la reflexión entre un grupo de personas (adolescentes, padres y madres, profesionales, grupos de usuarios o pacientes...), realizadas en común, proporcionan conocimientos e identificaciones que ayudan a pensar en las propias dificultades, miedos, creencias, actitudes, conductas, informaciones erróneas, etc.

En relación con la educación afectivosexual y el trabajo en grupo, mediante algunas proposiciones básicas coherentes como, por ejemplo, la información clara y coherente, el mensaje directo, el respeto a las aportaciones del otro y la puesta en valor del diálogo y la comunicación como instrumento de intervención, es posible actuar con adolescentes y jóvenes y promover algo consustancial a su condición como es el espíritu crítico y respetuoso ante el mundo que les rodea.

En el ámbito educativo, está lo suficiente reconocida la importancia del aprendizaje en el trabajo en grupo en el que todo el mundo puede participar. Con respecto al mundo de los adolescentes y los jóvenes, si queremos remover miedos, dudas, contradicciones, informaciones incorrectas, conductas que hacen sufrir, así como educar habilidades para reconocer el riesgo y saber cómo afrontarlo, es necesario considerar la importancia de la educación afectiva y sexual desde la coeducación, profundizando en las diferencias de género y el respeto mutuo.

El conjunto de esos elementos puede ser abordado desde la escuela de forma transversal, aprovechando distintos temas curriculares o en las tutorías, empleando herramientas atractivas que fomenten la participación de todos como dramatizaciones, juegos de rol, casos hipotéticos, viñetas de cómics,

tarjetas con las preguntas más frecuentes, fotografías, vídeos, fragmentos de películas, etc. Esta modalidad de educación para la salud, adecuando las herramientas y los contenidos a trabajar en función de la etapa, sirve igualmente para los grupos clase de primaria y secundaria, así como para los grupos con necesidades especiales.

Las actuaciones puntuales de prevención y promoción de la salud en la propia escuela, los lugares de ocio donde se encuentran los jóvenes, con el objetivo de que reflexionen acerca de sus actitudes y las consecuencias de las conductas con riesgo, también pueden ser interesantes. Se trata de acercar a diferentes actores o agentes de salud a su territorio, para que los jóvenes los puedan considerar como personas referentes para pedir apoyo cuando lo precisen.

La información basada en el conocimiento científico y la educación sexual son derechos reconocidos por la Carta de los Derechos en Salud Sexual y Reproductiva de la Federación Internacional de Planificación Familiar (IPPF) y por la Organización Mundial de la Salud (OMS). En nuestro medio todavía no se dispone de un programa coherente y transversal de educación sexual que sea: universal, evolutivo, sensible a las cuestiones de género, libre de prejuicios y estereotipos, objetivo, crítico y plural, basado en un enfoque positivo de la sexualidad, la afectividad, el amor y las relaciones personales.

Grupo de trabajo

- Quim Cabra, pedagogo y profesor de secundaria
- Victòria Camps, presidenta de la Fundació Víctor Grífols i Lucas
- Enriqueta Díaz, profesora del IES Arnau Cadell, de Sant Cugat del Vallès
- Sílvia Egea, psicóloga clínica
- Isabel Ferré, médico del Centro de Atención a la Salud Sexual y Reproductiva (CASSIR) de Badalona
- Carme García, profesora del IES Menéndez Pidal
- Sílvia López García, psicóloga clínica del Programa de Salud Sexual y Reproductiva (PASSIR) Barcelona. Parc de Salut Mar. Institut Català de la Salut (ICS)
- Maria Rosa Ribas, enfermera y escritora
- Rosa Ros, coordinadora del grupo de trabajo y directora del Centro Joven de Anticoncepción y Sexualidad (CJAS) de la Asociación de Planificación Familiar de Catalunya y Baleares
- Pilar Serón, psicóloga clínica

Títulos publicados

Cuadernos de Bioética

25. *La ética, esencia de la comunicación científica y médica*
24. *Maleficencia en los programas de prevención*
23. *La ética y la investigación clínica*
22. *Consentimiento por representación* (en edición)
21. *La ética en los servicios de atención a las personas con discapacidad intelectual severa*
20. *Retos éticos de la e-salud*
19. *La persona como sujeto de la medicina*
18. *Listas de espera: ¿lo podemos hacer mejor?*
17. *El bien individual y el bien común en bioética*
16. *Autonomía y dependencia en la vejez*
15. *Consentimiento informado y diversidad cultural*
14. *Aproximación al problema de la competencia del enfermo*
13. *La información sanitaria y la participación activa de los usuarios*
12. *La gestión del cuidado en enfermería*
11. *Los fines de la medicina*
10. *Corresponsabilidad empresarial en el desarrollo sostenible*
9. *Ética y sedación al final de la vida*
8. *Uso racional de los medicamentos. Aspectos éticos*
7. *La gestión de los errores médicos*
6. *Ética de la comunicación médica*

5. *Problemas prácticos del consentimiento informado*
4. *Medicina predictiva y discriminación*
3. *Industria farmacéutica y progreso médico*
2. *Estándares éticos y científicos en la investigación*
1. *Libertad y salud*

Informes de la Fundación

4. *Las prestaciones privadas en las organizaciones sanitarias públicas*
3. *Clonación terapéutica: perspectivas científicas, legales y éticas*
2. *Un marco de referencia ético entre empresa y centro de investigación*
1. *Percepción social de la biotecnología*

Interrogantes éticos

3. *La subrogación uterina: análisis de la situación actual*
2. *Afectividad y sexualidad. ¿Son educables?*
1. *¿Qué hacer con los agresores sexuales reincidentes?*

Para más información: www.fundaciogrifols.org

F U N D A C I Ó

VÍCTOR
GRÍFOLS
i LUCAS